

НАШ
формат

ПЛЕМ'Я

Про повернення з війни
і належність до спільноти

СЕБАСТЬЯН ЮНГЕР

Зі спеціальною передмовою автора до українського видання

Перекладачка Ольга Корнюшина

Себастьян Юнгер

ПЛЕМ'Я

**Про повернення з війни
і належність до спільноти**

*Переклала з англійської
Ольга Корнюшина*

«Наш Формат» · Київ · 2023

Анотація

Війна раниць не лише тіла військових. Значних травм зазнають також їхні емоції. Навіть ті військові, які повертаються неушкодженими фізично, змушені проходити тривалий процес реабілітації, перш ніж подолати посттравматичний стресовий розлад і повернутися до повноцінного життя.

Автор книжки звертає увагу читача на той факт, що для ветеранів, які повернулися до мирного життя, вкрай важливою є не просто турбота і підтримка, а відчуття належності до спільноти. Їм необхідно відчувати себе потрібними, а не відчуженими суспільством. І хай би яким складним був шлях реабілітації бійців, суспільство повинно зробити все, щоб допомогти їм у цьому.

ISBN 978-617-8120-30-6 (електронне видання)

Перекладено за виданням: Sebastian Junger. *Tribe: On Homecoming and Belonging* (New York, Twelve, 2016, ISBN 978-1-4555-6638-9).

Інформаційний партнер: Veteran Hub — мережа підтримки для ветеранів і ветеранок, а також членів їхніх родин. Лінія підтримки: 067 328 28 68

Усі права застережено. All rights reserved

© 2016 by Sebastian Junger

© cover design by Jarrod Taylor

© cover by Hachette Book Group, Inc., 2016

© Корнюшина О., пер. з англ., 2023

© ТОВ «НФ», виключна ліцензія на видання, оригінал-макет, 2023

Ця книжка присвячується моїм братам
Джону, Емері та Чіфу

Передмова від українського військовослужбовця

Я пишу цю передмову в перерві між бойовими діями, у яких бере участь мій підрозділ.

Так сталося, що книжку, яку ви тримаєте в руках, ми згадуємо десь раз на декілька тижнів. Іноді серйозно, посилаючись на неї чи цитуючи, або жартома, коли треба розрядити напружену обстановку, яка час від часу складається у тих, хто разом переживає важкі часи.

Декілька років тому, коли я вперше прочитав «Плем'я», то одразу ж придбав з десяток примірників і розіслав своїм друзям, адже мені хотілося поділитися з ними ідеями, які автор виклав у своїй роботі. Коли мене питали, про що книжка, яку вони від мене отримали, я казав: «Про нас із тобою. Про всіх наших».

Я радив прочитати «Плем'я» дуже багатьом своїм знайомим, учням та підписникам. Особливо тим, хто проходив через особисті випробування. Із 24 лютого 2022 року ми всі, українці, зіткнулися з питьмою: хтось уперше, хтось просто по-новому. Багато хто запитував себе: як це пережити, як впоратися з тим, що принесла нова реальність ракетних обстрілів, безлюдних вулиць, холодних осель, розлуки з рідними, страху і гніву? Є багато способів відповісти на ці питання. Один із них — прочитати «Плем'я».

Ця книжка — не підручник, тож тут немає задач, але є деякі відповіді. Тут небагато чого можна вивчити, але багато чого можна навчитися. Автор веде нас від прикладу життєвого ладу американських індіанців, через розповідь про війну в Югославії, випробування стійкості військових в Іраку чи Афганістані до проблем депресії, ПТСР та космічної самотності, що її переживає сучасна людина. Усе це через особистий досвід автора, його роздуми і висновки.

Свого часу «Плем'я» допомогло мені краще зрозуміти, через що я проходив, свій біль від втрати дорогих мені людей, свій гнів та розпач.

Іноді, читаючи цю книжку, я ловив себе на думці, що вона написана саме для мене – наче автор знав усе, що було в мене на серці, все, про що я хотів запитати, якби хтось міг знати потрібні відповіді: від помірної апеляції до психофізіології і дії гормонів до посилення на ідеї великих мислителів. Було зроблено все, щоб потрібні думки дісталися людини, що їх потребувала.

Зараз саме той час, коли ідеї із «Племені» можуть бути корисними всім нам: тим, хто мерзне в окопах, хто збирає і везе волонтерську допомогу, тим, хто чекає на повернення додому, і тим, хто просто хоче знайти шлях у тіні, що впала на долю українців. Я щиро вірю, що ця книжка стане вам у пригоді, що частково пояснить вам себе, що зможе зробити в ці темні часи ваш шлях трохи легшим.

Костянтин (Вальде) Ульянов,
військовослужбовець, автор книжки
«Броньований Розум», член Племені

Передмова до українського видання

Народу України.

Ви воюєте вже рік, і у вашій країні смерть торкнулася, мабуть, фактично кожної родини. Ваша боротьба нагадує мені про Сараєво, де я вперше отримав досвід війни як журналіст у 1993 році. Армія боснійських сербів оточила прекрасну боснійську столицю, і звичайні громадяни, серед яких було багато підлітків, вимушені були оволодіти військовими знаряддями, щоб захищати свої родини й домівки. Ситуація була шляхетною і трагічною водночас, надихала та засмучувала. Вона пробуджувала в мені бажання бути сараєвцем. Завдяки їй я хотів мати в житті велику ціль, яка спонукала б мене ставити інших людей вище за себе самого. Здається, що коли чиниш так, то стаєш безсмертним, стаєш недосяжним до болю, страху та сумнівів.

Мій батько був біженцем від двох воєн. У 1936 році він та його родина втекли з Мадриду, коли до влади прийшли фашисти на чолі з генералом Франсіско Франко, а потім вони знову тікали, коли нацисти вторглися до Франції. Здавалося, фашизм збирався захопити світ, але дехто знав, що йому це не вдасться. Чеський лідер Томаш Масарик, спостерігаючи за зростанням Гітлера в 1930-х роках, як відомо, зауважив: «Диктатори завжди мають добрий вигляд, крім останніх п'яти хвилин». Після Другої світової війни впали всі авторитарні режими Європи. Це стало можливим лише тому, що всюди є сміливі люди, готові ризикувати життям, кидаючи виклик злу.

Як і більшість фашистів, Путін зазнає краху у своїх прагненнях. Він не просто зазнає поразки — це знищить його. У результаті інші диктатори по всьому світу візьмуть до уваги той факт, що менші країни часто виграють війни і що вторгнення до нібито слабкого сусіда, ймовірно, закінчиться провалом. Історія наповнена подібними надихаючими прикладами. Османська імперія знову і знову вторгалася в Чорногорію в 1600-х роках, маючи чисельну перевагу над чорногорцями у співвідношенні 12 до 1. Щоразу цей дикий гірський

народ виганяв загарбників, часто завдаючи їм великих втрат. Англіїці мали абсолютну чисельну та збройну перевагу над ірландськими повстанцями, але ті скинули англійське правління в роки після Великоднього повстання 1916-го. Приблизно в той же час американські робітники перемогли об'єднану міць уряду США, корпоративної влади та Національної гвардії, щоб здійснити важливі реформи у сфері трудового права, які формують основу сучасного суспільства.

Я досліджував успішні групи аутсайдерів і дійшов висновку, що часто вони мають три спільні риси: лідери, які готові віддати життя заради справи, ворог, який хоче позбавити їх базової свободи та гідності, й висока залученість жінок. Відтоді як почалися протести на Майдані та вторгнення на Донбас, боротьба України проти Росії є прикладом всіх трьох цих ознак. Завдяки вашому успіху Китай може не зважитися на атаку Тайваню. Північна Корея може двічі подумати, перш ніж оголошувати війну Південній Кореї. Росія може відмовитися від зазіхань на країни Балтії.

Люди — це єдиний вид істот, у якому менша особина чи група може перемогти більшу, інакше у світі домінували б фашистські супердержави, а свобода була б неможливою. Але світ має зовсім інший вигляд. Менші країни, як-от Україна, можуть дати відсіч могутнім диктаторським режимам і загнати їх у глухий кут. Якщо Україна збереже свободу, інші країни також залишаться вільними, оскільки фашистським лідерам по всьому світу доведеться зрозуміти, що сила не завжди перемагає.

Насправді, зазвичай вона зазнає поразки.

Себастьян Юнгер,
Нью-Йорк
16 листопада 2022 року

Від автора

Основою цієї книжки стала стаття «Як ПТСР став проблемою далеко поза межами поля бою» (How PTSD Became a Problem Far Beyond the Battlefield), яку я написав для червневого видання журналу Vanity Fair у 2015 році. Деякі уривки з неї наводяться в тексті фактично дослівно.

Усі джерела, які я використовував у процесі роботи над цією книжкою, вказані наприкінці. Виносками тут не послуговуюся, оскільки це не академічна книжка й вони можуть заважати легкості читання. Проте я відчував, що окремі наукові студії, присвячені проблемам сучасного суспільства, бойових дій та посттравматичного стресового розладу, можуть викликати у деяких читачів значний подив або навіть смуток. Пам'ятаючи про це, я вирішив бодай побіжно згадати джерела, використані в цьому тексті, щоб у певних випадках читачі мали змогу швидко перевірити інформацію.

І книжка, і стаття містять фрази, які деякі люди можуть вважати проблематичними або навіть образливими. Перший такий вислів — це «американські індіанці». Багато людей віддає перевагу терміну «корінний американець», хоча коли я намагався використовувати його під час інтерв'ю з апачі на ім'я Грегорі Гомес, він зазначив, що цей вислів власне стосується людей будь-якої етнічної належності, які народилися в Сполучених Штатах. Він наполягав, щоб я використовував замість цього «американські індіанці», тож я так і вчинив.

Інша проблемна фраза — це «посттравматичний стресовий розлад». Деякі люди цілком виправдано вважають, що слово «розлад» містить ризик стигматизації тих, хто продовжує боротися з травмою війни. Зрештою я вирішив залишити це формулювання, оскільки будь-які довгострокові травматичні реакції, схоже, підпадають під кваліфікацію «порушення нормальних фізичних або психічних функцій», як визначає слово «розлад» Оксфордський американський

словник. Більшість медичних працівників та військових погодилися з такою позицією.

Також маю зазначити, що ця книжка містить декілька розповідей від першої особи про події, які відбулися багато років тому, в деяких випадках навіть до того, як я став журналістом. Ці сцени я записав з пам'яті, без жодних нотаток — включно з діалогами. Зазвичай пряма мова в лапках має документуватися за допомогою диктофона або записника, а будь-яка подія має бути зафіксована в той час, коли вона відбувалася, або одразу після цього. Проте у випадку з цими декількома історіями я був вимушений покладатися винятково на свою пам'ять. Після ретельного обдумування проблеми я вирішив: якщо проясню для своїх читачів відсутність у мене документації, це відповідатиме моїм журналістським стандартам. Люди з цих історій залишалися в моїй пам'яті все моє життя і часто слугували вирішальними моральними орієнтирами для моєї власної поведінки. Я лише хотів би знати, ким був кожен із них, щоб мати змогу якось їм віддячити.

Вступ

Восени 1986 року, одразу після закінчення коледжу, я подорожував автостопом через північно-західну частину Сполучених Штатів. До цього я майже не бував західніше річки Гудзон, і в моїй уяві в Дакоті, Вайомінгу та Монтані на мене чекала не лише справжня Америка, а й справжній я. Я виріс у передмісті Бостона, де будинки ховалися за щільним живоplotом або були захищені величезними дворами, й сусіди майже не були знайомі між собою. Та вони й не мали в цьому потреби: у моєму містечку ніколи не відбувалося нічого, що вимагало б колективних зусиль. Якщо траплялося щось погане, про це дбала поліція, пожежні чи принаймні комунальні служби. (Я працював на одну з цих служб одного разу влітку. Пригадую, як одного дня я занадто жваво махав лопатою, й бригадир наказав мені працювати повільніше, оскільки, як він сказав, «декому з нас доводиться робити це все життя».)

Повна передбачуваність життя в американському передмісті змушувала мене — дещо безвідповідально — сподіватися на буревій, торнадо або будь-що, що змусить нас об'єднатися заради виживання. На щось, що змусить нас почуватися племенем. Я не прагнув хаосу та розрухи, навпаки — солідарності. Мріяв про шанс довести свою цінність перед громадою та однолітками, — але я мешкав у місті, де на ту пору фактично не траплялося нічого небезпечного. Це точно щось нове в людському досвіді, — думав я. Як ти можеш стати дорослим у суспільстві, яке не вимагає жертви? Як стати чоловіком у світі, що не вимагає сміливості?

Таких випробовувань я точно не зазнав би у своєму рідному місті, але створення ситуації, над якою я мав би дуже мало контролю, як у випадку поїздки автостопом через усю країну, здавалося гідною заміною. Саме так одного ранку наприкінці жовтня 1986 року я опинився біля містечка Джиллетт у штаті Вайомінг, поклавши наплічник біля огорожі й тримаючи в кишені карту автомобільних

доріг. Вантажівки гриміли по мосту і мчали в бік Скелястих гір, за сотні кілометрів звідти. Із пікапів, що проїжджали повз, на мене витріщалися чоловіки. Деякі опускали вікно й жбурляли в мене порожні пляшки з-під пива, які розбивалися об асфальт без жодної для мене шкоди.

У наплічнику я мав намет, спальник, набір алюмінієвих каструль та шведську плиту для кемпінгу, що працювала на бензині, а тиск у ній треба було нагнати за допомогою ручного насоса. Цей інвентар та запас їжі на тиждень — оце й усе, що було в мене того ранку, коли, опинившись неподалік від Джиллетта у Вайомінгу, я побачив, як у мій бік по естакаді, що вела з міста на трасу, крокує чоловік.

Зоддалік я завважив, що він був вдягнений у старий стьобаний парусиновий комбінезон і тримав у руці чорну коробку для обіду. Я дістав руки з кишень і обернувся до нього. Він піднявся й зупинився, вивчаючи мене. Його волосся було скуйовджене і стирчало в усі боки, а комбінезон аж блищав від бруду та жиру на стегнах. Чогось недоброзичливого в ньому не завважувалось, але я був молодим і самотнім, тому стежив за ним, наче яструб. Він спитав мене, куди я мандрую.

«До Каліфорнії», — відповів я.

«Скільки маєш їжі?» — поцікавився він.

Я обдумав це. Їжі в мене було повно, та й іншого спорядження, — а в нього, вочевидь, ні. Я поділився б їжею будь з ким, хто б сказав, що голодний, але я не хотів, щоб мене пограбували, — та скидалося на те, що саме це й мало статися.

«Ну, в мене є шматочок сиру», — збрехав я. І стояв, готовий до всього, але він тільки похитав головою.

«На самому шматочку сиру до Каліфорнії не доберешся, — сказав він. — Тобі знадобиться щось більше».

Чоловік розповів мені, що живе в поламаному автомобілі й що кожного ранку ходить майже за п'ять кілометрів на вугільну шахту за містом дізнатися, чи не потрібні їм тимчасові працівники. Інколи робоча сила буває потрібна, інколи ні; от саме в той день потреби в працівниках не було. «Тому мені це не знадобиться, — сказав він, відкриваючи свою чорну коробку для обіду. — Я тебе ще від міста побачив і просто хотів пересвідчитися, що з тобою все гаразд».

У коробці для обіду був бутерброд із ковбасою, яблуко та пакетик картопляних чипсів. Найпевніше це була їжа з місцевої церкви. Мені довелося взяти її.

Я подякував, поклав їжу в наплічник і побажав йому удачі. Він обернувся й пішов униз по естакаді в бік Джиллетта.

Я думав про цього чоловіка до кінця подорожі. Я думав про нього все своє життя. Він був щедрим, так, але щедрих людей багато. Його вирізняв той факт, що він узяв на себе відповідальність за мене. Побачив мене з міста й пройшов вісімсот метрів до траси, щоб упевнитися, що зі мною все гаразд. У Роберта Фроста є відомий вислів: дім — це те місце, де тебе мусять прийняти, коли тобі туди треба. Слово «плем'я» значно важче визначити, але можна почати з людей, із якими тобі хочеться поділитися останньою їжею. З причин, про які я ніколи не дізнаюся, чоловік у Джиллетті вирішив повестися зі мною, як із членом свого племені.

Ця книжка про те, чому це бажання є таким рідкісним та цінним у сучасному суспільстві і як його брак позначився на всіх нас. Вона про те, чого ми можемо навчитися в племінних суспільств про лояльність і належність та про вічні пошуки сенсу. Вона про те, чому для багатьох людей війна за відчуттями є кращою за мир, труднощі виявляються великим благословенням, а катастрофи інколи згадуються тепліше, ніж весілля або відпустка в тропіках. Люди нічого не мають проти труднощів, ба більше: вони в них процвітають. Заперечення викликає відчуття непотрібності. Сучасне суспільство вдосконалило мистецтво не відчувати себе потрібним.

Настав час покласти цьому край.

Чоловіки і пси

Мабуть, з усіх фактів про Америку найдужче вражає той, що серед сучасних країн, які стали наддержавами, вона єдина досягла цього, межуючи з п'ятьма тисячами кілометрів дикої пустелі, населеної племенами кам'яної доби. З часів війни короля Філіпа в 1600-х роках і до останніх набігів апачів через Ріо-Гранде у 1924-му Америка проводила постійну кампанію проти корінного населення, яке за 15 000 років у технологічному сенсі майже не змінилося. Протягом трьох сторіч Америка перетворилася на успішне індустріальне суспільство, розколоте класовими суперечностями та расовою несправедливістю, але склеєне воєдино зводом законів, які, принаймні в теорії, вважали всіх людей рівними. Індіанці, з іншого боку, жили общинами в пересувних або напівстаціонарних таборах, які більшою або меншою мірою управлялися шляхом консенсусу та загалом були егалітарними. Особистий авторитет здобували, а не захоплювали, й користувалися ним тільки ті люди, які були готові його прийняти. Будь-хто, кому це не подобалося, міг вільно переселитися деінде.

Наближеність цих двох культур протягом багатьох поколінь поставила перед обома сторонами непростий вибір щодо того, як жити. Наприкінці дев'ятнадцятого сторіччя в Чикаго будувалися заводи, а в Нью-Йорку почали з'являтися нетрі, тим часом за півтори тисячі кілометрів індіанці продовжували битися списами та томагавками. Те, що дивовижна кількість американців, переважно чоловіків, приєдналася до індіанського суспільства, а не залишалася у своєму, говорить нам дещо про людську природу. Вони наслідували індіанців, одружувалися з ними, всиновлювалися ними, а в деяких випадках навіть воювали з ними пліч-о-пліч. Навпаки майже ніколи не траплялося: індіанці вкрай нечасто втікали зі свого середовища, щоб приєднатися до білого суспільства. Здавалося, що еміграція завжди йшла з цивілізованого суспільства до племінного, і це неабияк збивало

з пантелику західних мислителів, які намагалися пояснити таке явне відторгнення свого суспільства.

«Коли індіанська дитина виховується серед нас, вона вчить нашу мову і привчається до наших традицій, — написав своєму другові Бенджамін Франклін у 1753 році. — [Але] якщо ця дитина поїде провідати своїх родичів і один раз візьме участь в індіанському кочуванні, вмовити її повернутися вже неможливо».

З іншого боку, продовжує Франклін, втримати вдома білих бранців, яких звільнили з індіанського полону, було майже немислимо: «За них їхні друзі вносять викуп, ставляться до них з усією дбайливістю, щоб переконати залишатися серед англійців, але за короткий час наш спосіб життя стає для них огидним... і вони ладні скористатися першою-ліпшою можливістю, щоб утекти назад у ліси».

Перевага, яку багато білих людей віддавали племінному способу життя, була проблемою, яка особливо тяжко проявилася під час прикордонних воєн у Пенсильванії в 1760-х роках. Навесні 1763-го лідер індіанців племені оттава на ім'я Понтіак зібрав раду племен біля маленької ріки Екорсе, поряд із колишнім французьким торговим постом у Детройті, на території сучасного штату Мічиган. Постійний наступ білих поселень був загрозою, яка об'єднала індіанські племена так, як це ніколи не вдавалося зробити під час миру та процвітання, і Понтіак вважав, що за наявності достатньо широкого союзу він міг би відтіснити білих на ті території, які вони займали поколінням або двома раніше. Серед індіанців були сотні білих поселенців, яких узяли в полон із прикордонних поселень та прийняли в племена. Деякі з них були задоволені своїми новими роинами, деякі — ні, але всі разом вони викликали величезне політичне занепокоєння колоніальної влади.

Зустріч племен координувалася гінцями, які долали до півтори сотні кілометрів на день і доставляли дари у вигляді поясів із вампум та тютюну разом з посланнями про термінове скликання ради. Пояси були розшиті бісером так, щоб навіть віддалені племена зрозуміли: зустріч відбудеться на п'ятнадцятий день Іскігамізіге-Гіізіс, місяця киплячого соку. Групи індіанців кочували до Екорсе й таборували вздовж берегів річки, аж поки на ранок того дня, що європейці

називають 27 квітня, старійшини не почали йти через табори та скликати воїнів на нараду.

«Вони вийшли зі своїх хатин: високі оголені фігури диких оджибве, із сагайдаками на спинах та з легкими бойовими палицями, що покоїлися в їхніх долонях, — писав історик Френсіс Паркман століття по тому. — Оттави, щільно загорнуті в яскраві ковдри; віандоти в розмальованих сорочках — їхні голови були оздоблені пір'ям, а гетри прикрашені дзвіночками. Невдовзі всі вони сиділи на траві в широкому колі, ряд за рядом — похмуре й мовчазне зібрання».

Понтіак славився своїм ораторським мистецтвом, і до кінця дня він переконав воїнів, що на кону майбутнє їхнього народу. Три сотні бійців виступили до англійського форту, а ще 2000 очікували в лісах сигналу до атаки. Після спроби захопити форт потайки вони відступили, а відтак кинулися в атаку з бойовим кличем, оголені, з кулями в зубах, щоб легше було перезаряджати рушниці. Спроба штурму була невдалою, але невдовзі після цього війна охопила всі прикордонні території. Фактично кожен форт та укріплення від верхнього Аллегені до гірського хребта Блю-Ридж піддавалися нападу одночасно. Ле Боеуф, Венанго, Острів Прес, Ла Бає, Сейнт-Джозеф, Міаміс, Охтанон, Сандаскі та Мічілімакінак були захоплені, їхні захисники винищені. Групи мисливців за скальпами розгорнули свою діяльність у лісах і нападали навіть на віддалені ферми та поселення, розташовані вгору та вниз по східному схилу; вони вбили близько 2000 поселенців. Уцілілі тікали на схід аж до кордону з Пенсильванією біля Ланкастера та Карлайла.

Реакція англійців була повільною, але непереборною. Залишки 42 та 77 бригад гірської кавалерії, які незадовго до цього повернулися з воєнного завдання на Кубі, зібрали у військових казармах Карлайла і підготували до трьохсоткілометрового маршу на Форт Пітт. До них приєдналися 700 місцевих ополченців і 30 розвідників та мисливців. Горці мали захищати фланги колони, але це завдання майже одразу скасували, оскільки воїни постійно губилися в лісі. Командиром був молодий швейцарський полковник Генрі Буке, який уже мав бойовий досвід в Європі й приєднався до англійців, щоб просунути свою кар'єру. Його накази були прості: йти через Пенсильванію з сокирами, розчищаючи дорогу фургонам, і посилити Форт Пітт та інші гарнізони,

що перебували в облозі на кордоні. Чоловіків у полон не брати. Натомість індіанські жінки та діти мали бути взяті в полон і продані в рабство. За кожен скальп, чоловічий або жіночий, який білі переселенці ухитрилися зняти з індіанської голови, виплачувалася винагорода.

Армія Буке вийшла з Карлайла в липні 1763 року й за кілька місяців розгромила індіанців у Буші-Ран та підсилила Форт Пітт і кілька віддалених гарнізонів. Наступного літа вони здійснили похід у саме серце індіанської території. Долаючи по вісім кілометрів на день, іноді шістнадцять, армія Буке торувала шлях крізь родючу рівнинну територію басейну річки Огайо. Вони проходили крізь великі масиви листяних лісів і відкриті савани, що зрошувалися незліченними струмками та річками. Береги деяких річок протягом багатьох кілометрів були вкриті гравієм, що забезпечувало вільний прохід для фургонів із постачанням для колоні. У лісах майже не було підліску, їх можна було здолати як пішки, так і верхи. Це був своєрідний рай, крізь який вони подорожували, і в щоденниках Буке майже на кожній сторінці згадується природна краса тих земель.

До середини жовтня Буке захопив річку Маскегам, у глибині території племен шауні та делаварів, й індіанська делегація зустрілася з ним, щоб просити миру. Сподіваючись залякати їх, Буке розгорнув свої сили на сусідній галявині: шеренги військових із піднятими багнетами; горці в кілках, що вишикувалися під своїми полковими прапорами; й десятки скаутів, що були одягнені так само, як індіанці, й так впевнено спиралися на свої гвинтівки, що це, мабуть, надзвичайно підбадьорювало європейського полковника в цій дикій місцевості.

Буке насамперед вимагав негайного повернення всіх білих полонених, будь-яка затримка розглядалася б як оголошення війни. Протягом наступних кількох тижнів було доставлено близько 200 полонених, більше половини з них складали жінки та діти, нерідко занадто малі, щоб пам'ятати, що раніше жили інакше. Деякі забули свої християнські імена і були записані в книжках за такими прізвиськами, як Червоний жакет, Велика голова, Рот у болячках, Кисла слива. Білі родичі зниклих безвісти супроводжували сили Буке з Форту Пітт, і крім численних радісних зустрічей, були також жахливі сцени горя й розгубленості: молоді жінки, одружені з індіанськими

чоловіками, тепер неохоче стояли перед своїми колишніми сім'ями; діти кричали, коли їх силою забирали з індіанських родин і віддавали людям, яких вони не могли впізнати та, ймовірно, вважали ворогами.

Індіанці вперто не бажали відмовлятися від білих членів своєї родини, і коли на початку листопада армія Буке нарешті вирушила до Форту Пітт, багато хто з них слідував за колоною, полюючи на дичину для своїх близьких і намагаючись якомога відтягнути останнє прощання. Один хоробрий мінго відмовився залишати молоду жінку з Вірджинії, незважаючи на попередження, що її колишня родина вб'є його на місці. «Не можна заперечувати, що були навіть деякі дорослі люди, які виявляли небажання повертатися, — свідчив сучасник Буке Вільям Сміт про деяких білих полонених. — Шауні були змушені зв'язати кількох своїх білих полонених... а деякі жінки, яких доставили на вимогу Буке, згодом знайшли спосіб вирватися і втекти назад до індіанських міст».

Небажання бранців Буке залишати свої прийомні племена ставило незручні питання щодо вдовоної переваги західного суспільства. Було зрозуміло, чому до своїх колишніх сімей не хотіли повертатися діти. Так само було очевидно, що такі ренегати, як Саймон Гірті, потім шукатимуть прихистку серед індіанців і навіть битимуться на їхньому боці. Водночас, як завважував Бенджамін Франклін, були численні переселенці, яких узяли в полон у дорослому віці, та вони все одно віддавали перевагу індіанському суспільству перед західним. Годі й казати про тих людей, які приєдналися до індіанців з власної волі, та тих чоловіків, які перетнули лісову межу й ніколи не повернулися додому. Прикордонні території були повні чоловіків, які приєдналися до індіанських племен, одружилися з індіанськими жінками й проживали своє життя повністю за межами цивілізації.

«Тисячі європейців є індіанцями, а от бодай одного прикладу тубільця, який би з власної волі став європейцем, у нас немає, — нарікав французький емігрант Гектор де Кревекур у 1782 році. — В їхньому соціальному зв'язку має бути щось надзвичайно захопливе та набагато краще за те, чим можемо похвалитися ми».

Кревекур, здається, розумів, що матеріальні блага західної цивілізації не могли конкурувати з привабливістю екстраординарного общинного характеру індіанських племен. Якщо він мав рацію, то ця проблема

виникла, щойно європейці причалили до американських берегів. Уже в 1612 році представники іспанської влади з подивом констатували, що сорок чи п'ятдесят жителів Вірджинії взяли шлюб в індіанських племенах, ба навіть англійські жінки відкрито бували у товаристві тубільців. На той час білі прожили у Вірджинії лише кілька років, і чимало тих, хто приєднався до індіанців, народилися й вирости в Англії. Це не були непросвічені мешканці прикордонних територій, які потайки тікали до дикунів, — це були сини та доньки Європи.

«Хоча індіанським жінкам доводиться збирати дрова, випікати хліб та готувати їжу, їхня робота, мабуть, не складніша за роботу білих жінок», — писала бранка племені сенека на ім'я Мері Джемісон наприкінці свого довгого життя. Джемісон, яку викрали з ферми її родини у віці п'ятнадцяти років, так любила життя серед індіанців сенека, що навіть одного разу сховалася від пошукової групи, яка прийшла по неї. «У нас не було хазяїна, який би наглядав та управляв нами, тож ми могли працювати так, як нам подобалося, й без жодного поспіху, — пояснювала вона. — Не було людей щасливіших за індіанців у мирні часи... Їхнє життя було безперервним коловоротом задоволень».

Намагаючись зупинити потік молодих людей, що тікали в ліси, Вірджинія та інші колонії накладали суворі покарання на всіх, хто приєднувався до індіанців. Пуританських лідерів Нової Англії особливо дратувало те, що хтось може відвернутися від християнського суспільства: «Люди готові здичавіти й утекти в ліс, повернутися до язичництва, якщо їм у цьому не перешкоджати», — скаржився пуританин на ім'я Інкріз Мезер у трактаті «Розмова про небезпеку відступництва» (*Discourse Concerning the Danger of Apostasy*). Мезер був одним із перших керівників Гарвардського університету і присвятив життя боротьбі проти будь-якого послаблення пуританського морального кодексу та за криміналізацію таких послаблень. Це була безплідна боротьба. За своєю природою прикордонні території постійно виходили за межі впливу церкви та держави, й у найвіддаленіших куточках люди зазвичай робили те, що їм заманеться.

Індіанський спосіб життя був очевидно більш пристосованим до життя в незайманій природі, тож невдовзі жителі прикордонних

територій почали скидати свої європейські строї й відкрито наслідувати тих, кого вони часто називали «дикунами». Віддавали перевагу одягові з оленьчих шкур і гетрам, а їхні муслінові пов'язки на стегна були між ногами стягнуті ременями. Дехто навіть приходив у такому вигляді на недільну службу, й це так відволікало дівчат в одній із церков, що проповідник звинуватив їх у тому, що вони не слухають його. Чоловіки курили тютюн і носили на пасках томагавки, вони опановували індіанські мови й традиції, навчалися відстежувати та переслідувати дичину та швидко й тихо пересуватися в лісах. Вони також перейняли те, що пуритани відкидали як «спосіб ведення війни з засідки». Себто нападали зі схованок по одному, замість того щоб шикуватися в шеренги, як олов'яні солдатики.

«Чоловіки і пси чудово проводять час, а от бідні жінки мають страждати», — писала одна з дружин першопоселенця своїй сестрі про життя на прикордонних територіях. Вона скаржилася, що її чоловік, якого звали Джордж, відмовився змайструвати для їхнього новонародженого сина колыску з дощок, а натомість дав їй видовбану колоду. Єдина сорочка, яку мав хлопчик, була виткана з волокон кропиви, а подушка вирізана з дерева. Коли його мати завважила, що у хлопчика з'явилися виразки та висипання на шкірі, Джордж сказав, що труднощі лише загартують малого для полювання в подальшому житті. «Джордж справив собі сорочку і штани з оленьчої шкури, — додала ця жінка. — Він ходить на полювання вдень і вночі».

У сучасному суспільстві людям легко романтизувати життя індіанців; можливо, це було так само легко для таких чоловіків, як Джордж. Від такого імпульсу треба берегтися. Практично всі індіанські племена воювали зі своїми сусідами та практикували вкрай огидні форми тортур. Полонені, яких не прибили томагавками на місці, могли розраховувати на те, що їх випотрошать та прив'яжуть до дерева їхніми власними кишками, повільно підсмажать на вогні чи просто розрубують на шматки й живцем згодують собакам. Якщо й існує якесь можливе виправдання такій жорстокості, то лише те, що в тогочасній Європі іспанська інквізиція так само чинила варварство від імені католицької церкви. Невірних спалювали живцем, підіймали на дибу, розпилювали їхні тіла вздовж або повільно насаджували на кіл через задній прохід до рота. Протестантська Реформація змінила в

християнстві багато, але не схильність до жорстокості, й ранні пуританські лідери в Новій Англії також славилися своїм суворим правосуддям. Себто жорстокість була нормою тієї ери, й тубільні племена Північної Америки не становили винятку.

На інших рівнях, однак, здавалося, що з привабливістю індіанців важко конкурувати. Полювання було, вочевидь, більш цікавим та різноманітним заняттям, ніж оранка полів. Сексуальні звичаї були більш вільними, ніж у ранніх колоніях (у 1600-х роках хлопців із колоній на Кейп-Коді публічно били батогами, якщо ловили їх під час розмови з дівчиною, яка не була родичкою). Індіанський одяг був зручнішим, релігія — менш суворою, а індіанське суспільство було по суті безкласовим і рівноправним. Одночасно з просуванням кордону в глиб Північної Америки, від Аллегені до Великих рівнин, Скелястих гір і, зрештою, до Західного узбережжя, наступні покоління першопоселенців ставали полоненими та приймалися в індіанські племена, або ж просто втікали, щоб приєднатися до них.

Серед усіх спокус тубільного життя найбільш привабливим був фундаментальний егалітаризм. Приватна власність зазвичай обмежувалася тим, що можна було перевезти на коні або перенести пішки, а тому великої нерівності в розподіленні багатства досягти було важко. Успішні мисливці та воїни мали змогу утримувати декілька дружин, але, на противагу сучасному суспільству, такі переваги зазвичай не успадковувалися. Соціальний статус здобувався на полюванні та на війні, й усі чоловіки мали змогу брати в цьому участь, жінки ж там мали набагато більше самостійності та сексуальної свободи — й народжували менше дітей, — ніж у білому суспільстві. «Тут у мене немає хазяїна, — так секретар французької дипломатичної місії цитував розповідь анонімної колоніальної жінки про її життя серед індіанців. — Я рівна з усіма жінками племені, я роблю, що хочу, й ніхто мені нічого не каже, я працюю тільки на себе, я вийду заміж, якщо захочу, й знову стану незаміжньою, коли захочу. Чи є у ваших містах хоч одна жінка, така ж незалежна, як я?»

Завдяки цим базовим свободам члени племені були схильні до надзвичайної лояльності. Білий бранець народу кікапу, відомий під іменем Мисливець Джон Дан, розповідав, що ніколи не чув про жоден випадок зради у племенах; як наслідок, покарань за такі негідні вчинки

просто не існувало. При цьому за боягузтво карали смертю, так само як і за вбивство іншого члена племені або будь-який зв'язок з ворогом. Це був простий етос¹, який понад усе заохочував вірність та хоробрість і вважав збереження племені майже священною задачею.

Так воно і було.

Питання до західного суспільства полягає не в тому, чому життя в племені могло бути таким привабливим — це принаймні на позір цілком зрозуміло, — а в тому, чому західне суспільство є таким непривабливим. На матеріальному рівні воно було очевидно більш комфортним та захищеним від труднощів світу природи. При цьому в міру того як суспільства ставали більш заможними, вони зазвичай вимагали більше, а не менше часу та зобов'язань від індивіда, й цілком можливо, що багато людей вважало, що не варто обмінювати свободу на багатство та безпеку. Дослідження, проведене в 1960-х роках, виявило, що людям з кочового племені кунг у пустелі Калахарі для виживання достатньо було працювати всього дванадцять годин на тиждень. Це складає приблизно чверть годин роботи середньостатистичного міського керівника того часу. «Табір — це відкрита сукупність поєднаних співпрацею людей, що змінюється в розмірах і складі з кожним днем, — із явним захопленням зазначив антрополог Річард Лі в 1968 році. — Члени племені щодня полишають табір для полювання та збору їжі, а ввечері повертаються, щоб об'єднати здобуті припаси так, щоб кожен присутній отримував справедливу частку... Акцент на спільному використанні та частота переміщень спричиняються до того, що надлишок, який накопичується... зведено до мінімуму».

Калахарі — одне з найсуворіших місць у світі, й кунг мали змогу жити як у кам'яній добі аж до 1970-х саме тому, що більше ніхто там жити не хотів. Вони так добре пристосувалися до середовища, що під час засухи фермери та скотарі, що жили неподалік, кидали своє майно й приєднувалися до них у пустелі, оскільки фуражування та мисливство були більш надійними джерелами продовольства. Відносно повільний ритм життя кунг — навіть у лихі часи — кидав виклик давнім ідеям про те, що сучасне суспільство створює надлишок вільного часу. Воно створювало прямо протилежне: замкнене коло — праця, фінансові зобов'язання і ще більше праці. Кунг мали набагато

менше майна, ніж західні люди, однак набагато більше особистого контролю над своїм життям.

Антропологи вважають, що кунг дають доволі точне уявлення про те, як жили наші людиноподібні предки гомініди за більш ніж мільйон років до появи землеробства. Генетичні адаптації займають у людей близько 25 000 років, тому ті величезні зміни, що прийшли разом із землеробством за останні 10 000 років, навряд чи почали впливати на наш генофонд. На початку свого існування люди найвірогідніше жили в кочових групах із приблизно п'ятдесяти осіб, дуже подібно до племен кунг. Вони переживали чимало випадкових травм і мали високий рівень смертності. Протистояли владній поведінці старших чоловіків, створюючи об'єднання всередині групи. Були абсолютно нетерпимими до накопичення чи егоїзму. Час від часу вони переживали голод, насильство та труднощі. Дуже ретельно й віддано доглядали дітей. І майже все робили в оточенні інших. Вони майже ніколи не залишалися наодинці.

Спочатку землеробство, а потім промисловість змінили дві фундаментальні речі в житті людей. Накопичення приватної власності дозволило людям приймати все більше й більше індивідуалістичних рішень щодо свого життя, й ці рішення невідворотно зменшували групові зусилля, спрямовані на досягнення спільного блага. У процесі модернізації суспільства люди виявили, що здатні жити незалежно від будь-якої спільноти. Людина, яка мешкає в сучасному місті чи передмісті, вперше в історії людства може прожити цілий день, або й ціле життя, і зустрічати зазвичай лише абсолютних незнайомців. Люди можуть бути оточені іншими й при цьому почуватися глибоко та небезпечно самотніми.

Докази того, що це для нас нелегко, є дуже переконливими. Хоча щастя, як відомо — річ відверто суб'єктивна і важко піддається вимірюванню, про психічне захворювання цього сказати не можна. Численні міжкультурні дослідження показали, що сучасне суспільство, попри його майже чудодійні досягнення в медицині, науці та технологіях, потерпає через одні з найвищих за всю історію людства рівні депресії, шизофренії, поганого здоров'я, тривоги та хронічної самотності. Одночасно зі зростанням достатку та урбанізації в суспільстві показники депресії та самогубств мають тенденцію

зростати, а не знижуватися. Замість того щоб захищати людей від клінічної депресії, збільшення багатства в суспільстві, схоже, сприяє їй.

Самогубства серед нецивілізованих племінних народів важко піддаються вивченню, оскільки ранні мандрівники, що перші познайомилися з ними, вкрай рідко проводили детальні етнографічні дослідження. При цьому в племінних суспільствах надзвичайно мало фактів пов'язаного з депресією суїциду. Наприклад, серед американських індіанців вважалося, що самогубство можна вчиняти лише у вкрай рідкісних випадках: у старості, щоб уникнути обтяження племені, в ритуальних приступах скорботи після смерті когось із подружжя, під час безнадійної, але героїчної битви з ворогом та в намаганні уникнути агонії тортур. Серед племен, які викошувала віспа, також вважалося, що людина, обличчя якої жахливо спотворили висипи, мала право себе вбити. Згідно з дослідженням «Етика суїциду: історичні джерела» (The Ethics of Suicide: Historical Sources), ранні літописці американських індіанців не могли знайти жодних прикладів суїциду, які б мали психологічні причини. Ранні джерела пишуть, що племена белла кула, оджибве, монтаньє, арапахо, народи Плато Юма, південні пайюти та зуньї й багато інших племен не мали випадків самогубств взагалі.

Це різко контрастує з багатьма сучасними суспільствами, де рівень самогубств сягає 25 випадків на 100 000 осіб. (У Сполучених Штатах серед білих чоловіків середнього віку зараз найвищий показник — майже 30 самогубств на 100 000.) Згідно з глобальним опитуванням Всесвітньої організації охорони здоров'я, люди в заможних країнах страждають від депресії у вісім разів частіше, ніж у бідних, а люди в країнах із великими розбіжностями в доходах, як-от Сполучені Штати, мають набагато більший ризик розвитку серйозних розладів настрою протягом усього життя. Дослідження 2006 року, яке порівнювало рівень депресії в Нігерії з рівнем депресії в Північній Америці, показало, що жінки в сільській місцевості страждатимуть від депресії менш імовірно, ніж їхні міські колежанки. При цьому міські північноамериканські жінки — найзаможніша демографічна група дослідження — мали найвищу ймовірність страждати від депресії.

Механізм дуже простий: бідні люди вимушені ділити свій час та ресурси більше, ніж заможні, й у результаті вони живуть у більш тісних спільнотах. Позбавлена самостійності бідність спричиняє власний стрес і точно не є американським ідеалом, але вона, без сумніву, значно ближча до нашого еволюційного спадку, ніж достаток. Заможна людина, якій ніколи не доводилося покладатися на допомогу та ресурси своєї громади, веде привілейоване життя, що виходить далеко за межі більш ніж мільйона років людського досвіду. Фінансова незалежність може привести до ізоляції, а ізоляція — набагато підвищити ризик депресії та суїциду. Це може бути чесною торговою угодою для здебільшого заможного суспільства — а втім, це торгова угода.

Психологічний ефект надання такої важливості достатку можна побачити на прикладі професії юриста. У 2015 році журнал *George Washington Law Review* провів опитування більше ніж 6000 юристів і визначив, що загальноприйнятий успіх у цій професії — висока вартість робочого часу та здобуття статусу партнера в юридичній компанії — мав нульову кореляцію з рівнем щастя та благополуччя, як оцінювали самі юристи. Фактично державні адвокати, які мають набагато нижчий статус, ніж корпоративні юристи, схоже, ведуть значно щасливіше життя. Висновки відповідають так званій теорії самовизначення, яка стверджує, що людям потрібні три основні речі, щоб відчувати задоволення: вони мають почуватися компетентними в тому, що роблять; відчувати себе справжніми у своєму житті; усвідомлювати зв'язок з іншими. Ці цінності вважаються «внутрішніми» гарантіями людського щастя, які набагато переважають «зовнішні», як-от краса, гроші та статус.

Якщо говорити прямо, сучасне суспільство наголошує на зовнішніх цінностях, а не на внутрішніх, і в результаті проблеми психічного здоров'я аж ніяк не зменшуються зі зростанням багатства. Що більше людина асимілюється в американське суспільство, то ймовірніше, що протягом життя в неї розвинеться депресія, незалежно від етнічної належності цієї людини. Мексиканці, народжені в Сполучених Штатах, є більш заможними, ніж ті, хто народилися в Мексиці, та водночас вони з набагато вищою імовірністю потерпають від депресії. Як і у випадку корпоративних юристів, їм може бути важче досягти трьох

стовпів самовизначення — автономії, компетентності, належності до спільноти, — і в результаті вони отримують вищий рівень захворюваності на депресію. Натомість, як стверджує теорія, спільнота амішів має надзвичайно низькі показники випадків депресії тому, що вони залишаються абсолютно не асимільованими в сучасне суспільство, навіть не водять машини.

«Економічні та маркетингові чинники сучасного суспільства сконструювали середовище... яке максимально збільшує споживання за рахунок довгострокового зниження благополуччя, — такого висновку доходить дослідження, опубліковане в журналі *Journal of Affective Disorders* у 2012 році. — По суті люди зтягли тіло, що мало довгу історію розвитку гомінідів, у перегодоване, недостатньо поживне, малорухливе, позбавлене сонячного світла, позбавлене сну, конкурентне, несправедливе та соціально ізольоване середовище, спричинивши жахливі наслідки».

Ефект відчуження, який багатство та модернізація здійснюють на переживання людського досвіду, починається практично з народження і ніколи не зникає. У суспільстві мисливців та збирачів матері носять немовлят на руках до 90 відсотків часу, що приблизно відповідає таким самим показникам серед інших приматів. Уявлення про те, яким важливим для приматів є материнський дотик, можна отримати з сумнозвісного експерименту, проведеного в 1950-х роках приматологом і психологом на ім'я Гаррі Гарлоу. Малюків макак-резус відокремили від матерів і дали їм на вибір два види замінників: м'яку на доторк гарненьку «матір» із махрової тканини або неприємну на доторк «матір» із металевої сітки. Проте у «матері» з металевої сітки був сосок, який видавав тепле молоко. Немовлята якомога швидше їли, а потім кидалися назад, щоб пригорнутися до «матері» з махрової тканини, яка була достатньо м'якою, щоб створити ілюзію приязні. Очевидно, що дотик та близькість є життєво важливими для здоров'я малюків приматів, і людей також.

У 1970-х роках в Америці матері підтримували тісний тілесний контакт із немовлятами лише 16 відсотків часу. Такий рівень у традиційних суспільствах очевидно вважали б формою жорстокого поводження з дітьми. Неприйнятною була б і сучасна практика, згідно з якою маленьких дітей змушують спати окремо від батьків. У двох

американських дослідженнях, проведених у 1980-х роках серед родин середнього класу, 85 відсотків малюків спали окремо у власній кімнаті, причому ця цифра сягала 95 відсотків серед родин, що вважалися «добре освіченими». Північноєвропейські суспільства, зокрема й Америка, — єдині за всю історію людства, де так багато маленьких дітей сплять окремо. Вважається, що ізоляція змушує багатьох дітей шукати розраду у формуванні тісного зв'язку з м'якими іграшками. Тільки в суспільствах Північної Європи діти проходять стадію розвитку, яка характеризується формуванням зв'язку з м'якими іграшками; в інших країнах вони отримують відчуття безпеки від батьків, які сплять поруч із ними.

Метою того, що дітей змушують спати окремо, є, згідно з поглядом західних психологів, розвиток навички «самозаспокоєння» — але це очевидно протирічить нашій еволюції. Люди є приматами — 98 відсотків нашої ДНК таке саме, як у шимпанзе, — а примати ніколи не залишають малюків без нагляду, оскільки вони надзвичайно вразливі до нападу хижаків. Немовлята це інстинктивно знають, і тому їх настільки жахає, коли їх залишають на самоті в темній кімнаті. Порівняйте підхід самозаспокоєння з традиційним підходом спільноти мая в Гватемалі: «Немовлята й діти просто засинають тоді, коли почуваються сонними, не носять особливого одягу для сну та не використовують традиційні для цього предмети, ділять кімнату, де вони сплять, із батьками або братами та сестрами, й вигодовуються молоком відповідно до їхнього запиту протягом ночі». Інше дослідження надає такі відомості про Балі: «Немовлят заохочують швидко навчитися засинати за будь-яких обставин, зокрема і за наявності сильних подразників чуттів, під час музичних виступів та інших галасливих заходів, що відображає їх більш повну інтеграцію в соціальну діяльність дорослих».

У міру того як сучасне суспільство зменшувало роль спільноти, воно одночасно підвищувало роль влади. Спільнота і влада не дуже добре уживаються разом; коли одне укріплюється, інше має тенденцію занепадати. У 2007 році антрополог Крістофер Боем опублікував аналіз 154 суспільств збирачів, які вважалися прототипами минулого наших предків, і одним із їхніх найпоширеніших атрибутів була відсутність нерівномірного розподілення багатств між індивідуумами.

Іншим була відсутність свавільної влади. «Соціальне життя є політично егалітарним, що проявляється в низькому рівні толерування доміантної, владної або направленої на приниження поведінки з боку дорослих чоловіків, — спостерігав Боем. — Совість людини розвилася в період від середнього до пізнього плейстоцену² як результат... полювання на велику дичину. Це вимагало... взаємодії під час розподілу м'яса на рівні групи».

Оскільки збирачі в племінних суспільствах є високомобільними й можуть легко пересуватися між різними спільнотами, нав'язати владу неохочим членам племені фактично неможливо. Та навіть без цього чоловікам, які намагаються взяти групу або запаси їжі під свій контроль, часто протистояли коаліції з інших чоловіків. Це очевидно є древньою адаптивною поведінкою, яка дозволяє тримати групи разом і справедливо піклуватися про них. У своєму огляді суспільств родового типу Боем встановив, що, на додаток до вбивства та крадіжки, найбільш часто караним порушенням була «нездатність ділитися». Паразиткування на тяжкій роботі інших та залякування також посідали високі місця в цьому списку. Покарання включали публічне висміювання, уникання й, насамкінець, «вбивство злочинця всією групою».

Печерний малюнок періоду раннього голоцену в Іспанії зображує десять фігур із луками в руках і самотню фігуру, розпластану на землі, з десятьма стрілами, що стирчать із неї. Ця конфігурація більше схожа на страту, ніж на смерть у битві. Боем зауважує, що серед сучасних груп збирачів страта, яка виконується групою, є одним із найпоширеніших способів покарання чоловіків, які намагаються захопити непропорційну кількість групових ресурсів.

Дослідження Боема привели його до думки, що вагома частина еволюційної основи моральної поведінки походить від тиску групи. Група не лише карає за погані вчинки, а й винагороджує за добрі. Коли людина робить щось для іншої людини — це називається просоціальним вчинком, — вона отримує винагороду не лише від схвалення групи, а й від підвищення рівня дофаміну та інших гормонів задоволення в крові. Групова співпраця підвищує, наприклад, рівень окситоцину, який сприяє всьому, від грудного вигодовування у жінок до більш високого рівня довіри та групових зв'язків у чоловіків.

Обидві реакції викликають потужне відчуття благополуччя. Як зауважується в одному з досліджень, окситоцин створює петлю зворотного зв'язку доброго самопочуття та групової лояльності, що в кінцевому підсумку приводить членів спільноти до «самопожертви заради підвищення добробуту групи». Гомініди, які співпрацювали один з одним і карали тих, хто цього не робив, очевидно, билися, полювали та розмножувалися краще за інших. Саме від цих гомінідів походять сучасні люди.

Отже, спроба подивитися на сучасне суспільство крізь призму більш ніж мільйона років людської співпраці та спільного використання ресурсів несе багато відкриттів. Мисливці, що забезпечують достатній для існування рівень, не обов'язково більш моральні, ніж інші люди. Їм просто не сходить з рук егоїстична поведінка, тому що вони живуть невеликими групами, де майже все відкрито для прискіпливого вивчення. Натомість сучасне суспільство — це розгалужений та анонімний безлад, де людям може зійти з рук неймовірний рівень нечесності, і їх не спіймають. Те, що люди з племен вважали б цілковитою зрадою групи, сучасне суспільство просто відкидає як шахрайство. Наприклад, близько 3 відсотків людей, які отримують допомогу з безробіття, навмисно обманюють систему, що коштує Сполученим Штатам понад 2 мільярди доларів на рік. У племінному суспільстві таке зловживання негайно каралося б. Шахрайство в програмах соціального забезпечення та інших виплат, за оцінками, має приблизно такий самий рівень, що додає ще 1,5 мільярда доларів щорічних збитків. Однак цю цифру затьмарює шахрайство у програмах страхування Medicare та Medicaid, яке, за скромними оцінками, становить 10 відсотків від загальної суми платежів, або близько 100 мільярдів доларів на рік. За деякими оцінками ця цифра у два-три рази вища.

Відомо, що шахрайство в страховій галузі становить від 100 до 300 мільярдів доларів на рік, ці витрати лягають безпосередньо на споживачів у вигляді вищих страхових виплат. Загалом, поєднання шахрайства в державному та приватному секторах, імовірно, коштує кожному домогосподарству в Сполучених Штатах близько 5000 доларів США на рік, тобто приблизно дорівнює еквіваленту роботи протягом чотирьох місяців із мінімальною зарплатою. Громада

мисливців та збирачів, яка втратила запас їжі на чотири місяці, зіткнеться з серйозною загрозою для свого виживання, і вона відплатить людям, які спричинили ці труднощі, негайно та, ймовірно, дуже жорстоко.

На Заході люди живуть у складному суспільстві; можливості для того, щоб у шахрайський спосіб здобути порівняно невеликі суми грошей, на рівні суспільного дна майже нескінченні, й викрити їх дуже важко. Але махінації з великими сумами грошей, що вчиняються на верхівці суспільства, здається, викрити ще важче. Шахрайство американських підрядників оборонного комплексу оцінюється приблизно в 100 мільярдів доларів на рік — і це ще дрібниці, як порівняти з фінансовою індустрією. ФБР повідомляє, що після економічної рецесії 2008 року кількість незаконних оборудок із цінними паперами, сировиною та товарами в Сполучених Штатах зросла більш ніж на 50 відсотків. Протягом попереднього десятиліття майже 90 % випадків корпоративного шахрайства — незаконних оборудок з використанням конфіденційної інформації, відкатів, хабарів та фальсифікованої бухгалтерії — вчинялося за причетності виконавчого директора та / або фінансового директора компанії. Рецесія, яка була спровокована незаконними та недалекоглядними банківськими практиками, обійшлася американським акціонерам у кілька трильйонів доларів втрати вартості акцій і, як вважають, відкинула американську економіку на півтора десятиліття. Загальні витрати на рецесію оцінюються в 14 трильйонів доларів, або приблизно 45 000 доларів на одного громадянина.

Більшість племінних суспільств і суспільств, що забезпечують собі лише достатній прожитковий рівень, застосовували б суворі покарання до кожного, хто завдав такої шкоди. Боягузтво є ще однією формою зради громади, і більшість індіанських племен карали за нього негайною смертю. (Якщо це здається суворим, пригадайте, що британські військові забирали «боягузів» з поля бою і карали їх розстрілом уже під час Першої світової війни.) Можна припустити, що мисливці й збирачі поставилися б до своєї версії шахрая у сфері соціального забезпечення або до нечесного банкіра так само рішуче, як і до боягуза. Можливо, вони їх і не вбили б, але точно вигнали б із громади. Той факт, що група людей може коштувати американському

суспільству кілька трильйонів доларів — приблизно чверть річного валового внутрішнього продукту — і не бути засудженою за тяжкі злочини, демонструє, що країна повністю втратила племінні ознаки.

Нечесні банкіри та шахраї у сферах соціального забезпечення чи страхування є сучасним еквівалентом членів племені, які потихеньку крадуть більше, ніж свою справедливу частку м'яса чи інших ресурсів. Це дуже відрізняється від поведінки альфа-самців, які знущаються з інших і відкрито крадуть ресурси. Серед мисливців та збирачів знущання над самцями часто натикається на протидію з боку об'єднань інших чоловіків, — але це зрідка трапляється в сучасному суспільстві. Протягом багатьох років Комісія з цінних паперів і бірж Сполучених Штатів (Securities and Exchange Commission, SEC) намагалася змусити вищих керівників компаній розкривати співвідношення їхньої зарплати до зарплати їхніх працівників середньої ланки. Протягом 1960-х років топменеджери в Америці зазвичай заробляли близько двадцяти доларів на кожен долар, зароблений рядовим працівником. Відтоді це співвідношення зросло до 300:1 серед компаній зі списку S & P 500³, а в деяких випадках воно набагато вище. Торговій палаті США вдалося заблокувати всі спроби примусового розкриття корпоративних співвідношень заробітної плати до 2015 року, коли SEC нарешті ухвалила послаблену версію правила під час жорсткого партійного голосування — три демократи «за» і два республіканці «проти».

У термінології мисливців та збирачів, вище керівництво заявляє права на непропорційну частку їжі просто тому, що має відповідну владу. Племя на кшталт кунг не дозволило б такого, оскільки це становило б серйозну загрозу для згуртованості групи та її виживання, — однак у такій багатій країні, як Сполучені Штати, це реальність. Час від часу в країні відбувалися демонстрації проти економічної нерівності, як-от табір протесту «Окупуй Волл-стріт» у 2011 році, але загалом вони були мирними та неефективними. (Заворушення й демонстрації проти расової дискримінації, які пізніше відбулися у Фергюсоні, штат Міссурі, та Балтіморі, штат Меріленд, привели до змін частково тому, що вони досягли рівня насильства, який загрожував громадському порядку.) Глибока і тривала економічна криза, подібна до Великої депресії 1930-х років, або

стихийне лихо, яке вбиває десятки тисяч людей, можуть змінити фундаментальні погляди Америки щодо економічної справедливості. До того часу американська громадськість, імовірно, буде й надалі уникати критичних питань до корпоративних керівників, як чоловіків, так і жінок, які виплачують собі компенсацію, що значно перевищує їхню цінність для суспільства.

У цьому є іронія, оскільки політичні витоки Сполучених Штатів полягали в протистоянні саме такому виду захоплення ресурсів людьми у владі. Англійський король Георг III став причиною повстання англійських колоній в Америці, намагаючись обкласти їх податками і не даючи їм права голосу в уряді. У цьому сенсі демократичні революції є лише формалізованою версією певної групової дії, яку коаліції старших за становищем чоловіків віками використовували, щоб протидіяти жадобі та зловживанням. Томас Пейн, один із головних архітекторів американської демократії, виклав формальне засудження цивілізації в трактаті «Аграрна справедливість» (Agrarian Justice): «Чи... цивілізація найбільше сприяла загальному щастю людини, а чи завдала йому найбільше шкоди? Це питання, яке можна рішуче оскаржити, — писав він у 1795 році. — І найзаможніших, і найнещасніших з роду людського можна знайти в країнах, які називають цивілізованими».

Коли Пейн написав свій трактат, воїни племен шауні та делаварів ще атакували поселення лише за кілька сотень кілометрів від центру Філадельфії. Вони утримували значну кількість білих полонених, багато з яких були інтегровані в племена й не мали жодного бажання повертатися до колоніального суспільства. Зрозуміти, який вплив на процес мислення Пейна мало життя по сусідству з суспільством кам'яної доби, неможливо, але цей вплив міг бути вирішальним. Пейн визнавав, що ці племена не мають переваг, які надають мистецтво, наука та промисловість, але водночас вони жили в суспільствах, де ніхто не знав, що таке індивідуальна бідність, а дотриманню природних прав людини активно сприяли.

У цьому сенсі, як стверджував Пейн, американські індіанці повинні слугувати взірцем для того, як викоринити бідність і повернути природні права в цивілізоване життя.

Війна перетворює тебе на тварину

Як і багато інших хлопчиків, я грав у війну, коли був маленьким, і як багато інших чоловіків, я зберіг до неї сильну й постійну зацікавленість. Так само, як і багато інших родин, моя родина зазнала глибокого впливу війни й, очевидно, без неї не існувала б. Один із предків моєї матері емігрував з Німеччини, щоб битися під час американської революції, й за це отримав земельний наділ в Огайо. Його прізвище було Грімм, він був родичем славетних фольклористів, які записували німецькі казки. Один із нащадків Грімма після одруження увійшов до іншої прикордонної родини, Керролів, які були майже знищені індіанцями під час рейду на їхню віддалену садибу в Пенсильванії в 1781 році. Дружині Керролла вдалося сховатися серед кукурудзяного поля разом зі своїм чотирирічним сином Джеймсом, однак індіанці вбили двох її синів-підлітків та собаку. Того дня її чоловік був у місті. Я веду свій родовід від Джеймса.

Мій батько був наполовину євреєм і виріс у Європі. Йому було тринадцять, коли його родина втекла від Громадянської війни в Іспанії та оселилася в Парижі. Коли ж вони покинули Париж, поки туди не дісталася німецька армія, та емігрували до Сполучених Штатів, йому було сімнадцять. Він намагався записатися на військову службу, але отримав відмову через астму, тому врешті-решт доклався до роботи для потреб фронту, працюючи над реактивними двигунами в Патерсоні, штат Нью-Джерсі. Пізніше він захистив диплом із механіки рідин і працював над проектуванням підводних човнів. Коли мені виповнилося вісімнадцять, я отримав поштою свою призовну повістку на випадок, якщо Сполученим Штатам знадобиться призвати мене до війська, і заявив, що не збираюся її підписувати. Війна у В'єтнамі щойно закінчилася, і всі знайомі мені дорослі були проти неї. Особисто я не був проти воювати; я просто не був упевнений, що мій уряд відправить мене на війну, яка справді є необхідною.

Реакція мого батька мене здивувала. В'єтнам зробив його палким опонентом війни, тож я очікував, що він аплодуватиме моєму рішенню; натомість він сказав, що американські солдати врятували світ від фашизму під час Другої світової війни і що тисячі молодих американців поховані на його батьківщині у Франції. Пам'ятаю, як він сказав мені: «Твій борг перед країною — це не ніщо. Ти чимось їй зобов'язаний, і залежно від того, що станеться, ти можеш бути зобов'язаний своїм життям».

Те, як мій батько це сформулював, повністю перевернуло проблему для мене: раптом призовна картка стала не так зобов'язанням, як шансом стати частиною чогось більшого, ніж я. Він дав мені зрозуміти, що якщо Сполучені Штати розпочали війну, яку я вважаю неправильною, я завжди можу відмовитися брати в ній участь. На його думку, протестувати проти аморальної війни було так само почесно, як і брати участь у моральній. У будь-якому разі він дав зрозуміти, що моя країна потребує допомоги, щоб захистити принципи та ідеали, блага від яких я отримував усе своє життя.

У багатьох племінних суспільствах юнаки мають проявити себе, проходячи обряди ініціації, які демонструють їхню готовність до дорослого життя. У деяких племенах, як-от мара на півночі Австралії, випробування були такими жорстокими, що ті, хто проходив посвяту, час від часу гинули. Ті ж, хто відмовлявся або провалював ці тести, не вважалися чоловіками і вели своє життя у своєрідному проміжному гендерному стані. Зрозуміло, що сучасне суспільство не проводить ініціації для своїх юнаків, але багато хлопців і далі роблять усе можливе, щоб довести свою змужність різними незграбними й небезпечними способами. Вони їздять надто швидко, б'ються, знущаються один з одного, займаються спортом, об'єднуються в компанії з іншими хлопцями, занадто багато п'ють і ризикують життям у мільйони ідіотських способів. Дівчата зазвичай не йдуть на такий ризик, і в результаті юнаки в сучасному суспільстві помирають від насильства та нещасних випадків у багато разів частіше, ніж дівчата. Ці смерті можна розглядати як намагання одного покоління за іншим провести власні обряди ініціації, тому що ці покоління живуть у суспільстві, яке більше не проводить таких обрядів. Війна може

приваблювати хлопчиків не через інтерес до насильства, а через прагнення до зрілості та поваги, які часто супроводжують участь у ній.

Принаймні саме так я розумів свою власну зацікавленість у бойових діях, коли був юним. І так я розумів, чому опинився без грошей та життєвих орієнтирів на злітній смузї аеропорту в Сараєві у віці тридцяти одного року, прислуховуючись до стукоту кулеметів у передмісті неподалік під назвою Добриня.

Сараєво було в облозі сербських військ, які захопили більшу частину Боснії під час громадянської війни, що спалахнула після розпаду колишньої Югославії в 1991 році. Я майже не мав журналістського досвіду, але потрапити на війну було напрочуд легко: я прилетів до Відня, сів на потяг до Загреба й прибув на станцію, де на платформах стояли польові гармати й усюди були солдати з довгими ножами за поясом. Стояла тепла літня ніч, і атмосфера була наелектризованою; саме цього я й шукав, коли був підлітком. Я взяв із собою той самий наплічник, який брав під час подорожі на захід десять років тому; поклав у нього стос польових блокнотів, коробку ручок, механічну друкарську машинку й зміну одягу. Чув, що в Сараєві не було електрики, тому друкарська машинка давала гарантію, що я зможу писати та відправляти завдання, якщо мені пощастить їх отримати. Я також мав із собою спальник та лист від редактора журналу, якого переконав поручитися за мене, щоб мені принаймні отримати журналістську перепустку, коли приїду.

Нарешті я прибув до Сараєва на рейсі з гуманітарною допомогою від ООН із Італії. Колись Сараєво було розкішним містом епохи Габсбургів, заповнене кав'ярнями, мистецькими галереями та театрами, але зараз воно знемагало від липневої спеки й було наповнене запахом горілого сміття. Перехрестя, на яких відбувалися вуличні бої, були завалені розтрощеними машинами, майже всі споруди були посічені шрапнеллю. Розбомблена будівля газети *Oslobodjenje* вивалила свої нутроці з нижнього поверху, ніби хтось щойно вирвав зсередини величезну розетку. Люди винаймали таксі, щоб під'їхати ближче до передової й мати змогу поговорити по радіозв'язку із друзями з іншого боку, які також приїхали на таксі. Уночі місто поринало в повну темряву, й через нього можна було пройти так, ніби ти був останньою людиною на землі. Протягом дня

вулиці були заповнені людьми, які несли бутлі з водою, або тягли гілки для вогнища, або йшли на роботу в офісному одязі, створюючи якусь подобу колишнього життя. Відкриті ділянки навколо багатоквартирних будинків були засаджені літніми сезонними овочами, й на річці Міляцка була навіть невеличка турбіна, змайстрована з бляшаних банок та велосипедного колеса, яка могла за день зарядити акумулятор машини.

Місто розтягнулося зі сходу на захід уздовж вузької долини, оточеної горами, й коли серби зайняли високогір'я, — а вони зробили це майже одразу, — воно стало практично беззахисним. Танки могли розстрілювати будівлі пострілами настільною траєкторією, що з легкістю руйнувало зовнішні стіни, а мінометний вогонь із вереском долітав до внутрішніх двориків, які здавалися захищеними. Снайпери зайняли позиції на крутих схилах на південь від Міляцки, фактично оточили передмістя Добриню й прицільно розстрілювали цивільних. Нерідко на вулиці можна було побачити скрючене тіло літньої людини з кулею в лобі, й продукти, що висипалися на тротуар із сумки для покупок. Тіло лежало на очах у всіх аж до темряви, коли хтось міг вибігти й відтягнути його з вулиці.

Серби контролювали кожен виїзд із міста й більшість гірських вершин навколо нього та пропускали лише ту кількість їжі, що була достатньою для виживання. Сербська мафія по лінії фронту вела торгівлю з сараєвською мафією, яка також брала участь у боях за місто, й обидві мафіозні структури заробили шалені гроші. Головна дорога, яка пролягала вздовж міста, була відкрита для обстрілів так, що її стали називати Алеєю снайперів. Кілька людей намагалися виїхати машинами на швидкості сто десять кілометрів на годину на бензині, який коштував тринадцять доларів за літр, і все одно багато з них не змогли вибратися звідти. Через рік облоги боснійці прокопали тунель під нейтральною зоною в аеропорту, але до того часу єдиною можливістю виходу з міста був спринт через злітну смугу повз сербські кулеметні позиції. Багато людей, які намагалися це зробити, також не змогли здолати цю відстань. Щоранку французькі війська ООН в аеропорту виїжджали на бронетранспортерах, щоб забрати тіла.

За три роки облоги майже 70 000 осіб було вбито або поранено сербськими військами, які обстрілювали місто; це складало приблизно

20 відсотків населення. За оцінками ООН, половина дітей у місті бачила, як когось убили у них на очах, а приблизно одна дитина з п'яти втратила члена родини під час війни. Люди навмисно виходили під снайперський вогонь, просто щоб припинити власні страждання. За рік після початку облоги, просто перед тим як я прибув до міста, пара підлітків пішла в нейтральну зону вздовж річки Міляцки, намагаючись перейти на інший берег, контрольований сербами. Їх швидко розстріляли, першим загинув юнак, дівчина вже при смерті підповзла до нього й померла поруч. Він був сербом, а вона мусульманкою, вони були закохані ще зі старших класів школи. Тіла лежали там багато днів, оскільки ділянка була занадто небезпечною для того, щоб їх забрати.

Я бачив багато дивних речей у цьому місті, багато спотворень, які тільки війна може принести людям, але, мабуть, найдужче вразило ось це: чоловік середнього віку в діловому костюмі схилився над чимось невеличким у дворі сучасної багатоповерхівки. Ця будівля скидалася на який-небудь банк або страхову компанію в Європі, за винятком того, що вікна були вибиті, а стіни посічені осколками. Я придивився і побачив, що чоловік складає на купу сухі гілки. Закінчивши, він поставив алюмінієвий горщик на вершину купи й запалив гілочки запальничкою. Відтак підвівся і подивився на мене.

Якщо і є якась ілюстрація апокаліпсису, подумав я, то це саме чоловік у діловому костюмі, який розпалює вогонь у дворі покинутої висотки. За інших обставин це міг би бути будь-хто з нас у будь-якій точці планети, але це сталося саме з ним тут, і я нічого не міг із цим удіяти. Я кивнув йому, він кивнув мені, і я дав йому спокій.

* * *

Єдине, що можна сказати про колапс суспільства, це те, що принаймні на деякий час усі стають рівними. У 1915 році землетрус менш ніж за хвилину вбив 30 000 людей в Авеццано в Італії. У найбільш постраждалих районах рівень смертності становив 96 відсотків. Багаті загинули разом із бідними, і практично всі, хто вижив, були негайно втягнуті в найелементарнішу боротьбу за виживання: їм потрібна була їжа, їм потрібна була вода, їм потрібен був притулок, їм потрібно було рятувати живих і ховати мертвих. У цьому сенсі тектоніка плит під містом Авеццано зуміла досить добре відтворити

умови життя спільнот нашого еволюційного минулого. «Землетрус робить можливим те, що закон обіцяє, але не підтримує на практиці, — написав один із тих, хто вижив. — Рівність усіх людей».

Коли Томас Пейн працював над формулюванням цілей вільного суспільства, він міг би з легкістю черпати натхнення від тих, хто пережив землетрус, замість американських індіанців. Громади, спустошені стихійними або техногенними катастрофами, майже ніколи не впадають у хаос і безлад, навпаки: вони стають більш неупередженими, більш егалітарними та більш умисно справедливими до окремих людей. (На противагу помилковим повідомленням преси, у Новому Орлеані після урагану Катріна рівень злочинності впав, а більшість «мародерів» виявилася людьми, які просто шукали їжу.) Різновиди орієнтованої на громаду поведінки, яка зазвичай виникає після стихійного лиха, — це саме ті чесноти, які Пейн прагнув пропагувати у своїх революційних трактатах.

Питання розвалу суспільства під час катастроф раптово стало актуальним напередодні Другої світової війни, коли світові держави чекали повітряних бомбардувань, навмисно розрахованих на те, щоб викликати масову істерику в містах. Англійська влада, наприклад, передрікала, що німецькі атаки призведуть до 35 000 жертв на день лише в Лондоні (загальна кількість жертв серед цивільного населення по всій країні по факту не була навіть удвічі більшою). Ніхто не знав, як цивільне населення відреагує на таку травму, але уряд Черчилля припускав найгірше. Їхня думка про населення, особливо про робітничий клас Східного Лондона, була вкрай невисокою, і спеціалісти з планування надзвичайних ситуацій не хотіли навіть будувати громадські бомбосховища, бо вважали, що люди переселяться туди й просто ніколи звідти не вийдуть. Побоювалися, що виробництво різко впаде, а самі бомбосховища стануть розсадником політичного інакомислення та навіть комунізму.

Це й близько не відповідало істині. «Ми справді всі вийшли б на узбережжя, просто озброївшись розбитими пляшками, — згадувала одна жінка про рішучість громадськості боротися з німцями. — Ми зробили б усе, що завгодно, щоб зупинити їх». 7 вересня 1940 року німецькі бомбардувальники почали завдавати серйозних ударів по Лондону, й не припиняли аж до травня наступного року. Протягом

п'ятдесяти семи днів поспіль хвилі німецьких бомбардувальників пролітали над Лондоном і скидали тисячі тонн вибухівки просто на житлові райони, вбиваючи сотні людей одночасно. Під час бліцкригу, за словами очевидців, багато лондонців ледве добиралися на роботу вранці, плелися через усе місто до притулків чи станцій метро ввечері, а потім знову йшли на роботу, коли розвиднювалося. Поведінка в притулках була такою взірцевою, що волонтерам навіть не доводилося викликати поліцію для підтримки порядку. Навпаки: натовп сам охороняв порядок відповідно до неписаних правил, які робили стерпним життя абсолютно незнайомих людей, що товклися пліч-о-пліч на підлозі, часом залитій сечею.

«Десять тисяч людей зібралися разом без жодних дружніх чи економічних зв'язків, без жодних планів щодо того, що вони мають робити, — написав один чоловік про життя в масивній бетонній споруді, відомій під назвою Тілбері Шелтер. — Буквально за одну ніч вони стали мешканцями химерного присмеркового містечка незнайомців. Спочатку не було правил, нагород чи покарань, ієрархії чи команди. Майже одразу почали з'являтися “закони”, дотримання яких забезпечували не поліція та наглядачі, які спочатку виявилися безпорадними перед такою юрбою, а самі мешканці бомбосховищ».

Вісім мільйонів чоловіків, жінок та дітей великого Лондона витримували такі повітряні бомбардування, яким не завжди піддавалися навіть солдати. Часто тяжкопораним просто давали морфін та залишали помирати серед руїн, поки рятувальні команди рухалися до тих людей, кого, на їхню думку, вони могли врятувати. Темп бомбардувань був таким інтенсивним, згадувала одна жінка, що здавалося, ніби містом тупотить величезний маршовий оркестр. Інша розповідала, як її розпластало від вибуху на підлозі, й вона зрозуміла, що «хапається за підлогу так, наче то обрив над прірвою, за який необхідно втриматися». Після бомбардування харчової фабрики Гартлі звідти виносили мертвих, вкритих мармеладом. Бомба влучила у фабрику капелюхів, і мертві тіла, що виносили звідти, були наїжачені швейними голками. Ще одна бомба зруйнувала водогін, і більше ніж 100 людей загинули, коли їхнє бомбосховище затопило за лічені хвилини.

Жахіття тривало, люди гинули у своїх домівках та житлових кварталах, поки займалися найбільш рутинними справами. Однак ці переживання не лише не породили масової істерії, вони навіть не спричинили значного індивідуального психозу. Перед війною прогнози психіатричних розладів в Англії сягали до чотирьох мільйонів людей, але в міру того як тривав бліцкриг, психіатричні лікарні по всій країні спостерігали зменшення кількості госпіталізацій. Служби швидкої допомоги Лондона звітували про в середньому всього два випадки «неврозу від бомбардування» на тиждень. Психіатри здивовано спостерігали зменшення симптомів у хронічних пацієнтів під час періоду інтенсивних повітряних бомбардувань. Добровільна госпіталізація в психіатричні відділення помітно скоротилася, і навіть епілептики повідомляли, що у них ставалося менше нападів.

«Хронічні невротики мирного часу тепер керують машинами швидкої допомоги», — зауважив один лікар. Інший наважився припустити, що деякі люди під час війни справді почувалися краще.

Позитивний вплив війни на психічне здоров'я вперше помітив видатний соціолог Еміль Дюркгайм, який виявив, що коли європейські країни вступали у війну, рівень суїциду падав. Психіатричні відділення в Парижі були на диво порожні під час обох світових воєн, навіть коли в 1940 році німецька армія увійшла до міста. Дослідники задокументували схожий феномен під час громадянських воєн в Іспанії, Алжирі, Лівані та Північній Ірландії. Ірландський психолог Г. А. Лайонс зауважив, що рівень суїциду в Белфасті впав на 50 % під час заворушень 1969 та 1970 років, так само зменшилася кількість випадків убивств та інших жорстоких злочинів. Рівні депресії як серед чоловіків, так і серед жінок протягом цього періоду різко впали, притому в що більш небезпечних районах перебували чоловіки, то стрімкішим було це падіння. Натомість у графстві Деррі, яке фактично не постраждало від насилля, рівень депресії серед чоловіків, навпаки, зріс. Згідно з гіпотезою Лайонса, чоловіки в мирних районах переживали депресію, оскільки не могли допомогти своєму суспільству, беручи участь у боротьбі.

«Коли люди активно залучені до спільної справи, їхнє життя має мету... і в результаті цього психічне здоров'я поліпшується, — писав Лайонс у *Journal of Psychosomatic Research* у 1979 році. — Було б

безвідповідальним припускати, що насилля сприяє поліпшенню психічного здоров'я, але результати дослідження у Белфасті демонструють, що люди почуваються психологічно краще, якщо вони більше залучені у свою спільноту».

Під час лондонського бліцкригу регулярність повітряних бомбардувань сама собою, здавалося, створювала дивне відчуття заспокоєння, а сильний гуркіт зенітної артилерії, хай якою б не-ефективною вона була, допоміг утримати лондонців від відчуття повної вразливості. Загальна кількість спожитого пива в місті надто не змінилася, як і рівень відвідування церкви. Разом з тим люди вдавалися до забобонів і магії, завжди мали з собою талісмани або гілочки вересу і чомусь відмовлялися носити зелений одяг. Одній жінці здавалося, що німці постійно цілилися саме в неї, тож вона виходила з дому, лише якщо могла злитися з натовпом. Інший чоловік знайшов свій табельний пістолет часів Першої світової війни й намагався навчити дружину вбивати з нього німців. Чоловіки повідомляли, що стали більше курити.

Жінки розповідали, що почувалися більш пригнічено, хоча, за статистикою, вони рідше намагалися скоїти самогубство. У березні 1941 року, можливо, намагаючись зняти з ворога завісу таємничості, британська влада залишила німецький пікірувальний бомбардувальник «Юнкерс 88» в одному з найбільш постраждалих районів Плімута. Літак стояв там без написів, без охорони та без пояснень, поки громадяни ходили навколо, щоб оглянути його, а спостерігачі тихенько робили нотатки.

«Переважно люди виявляли помірне задоволення, інтерес і полегшення, — зазначив один дослідник про реакцію людей. — Чоловіків більше цікавив матеріал, двигун, майстерність, і все це вони в деталях розхвалювали. Жінки особливо звертали увагу на розмір. Дехто, очевидно, думав про ворожий бомбардувальник як про віддалену річ, примару в небі... реальність була якимось чином заспокійливою, майже дружньою».

Реакція тисяч мирних жителів на стрес війни була детально зафіксована Службою масового спостереження — здебільшого вона складалася з британців-волонтерів, яких просили спостерігати за своїми співвітчизниками, «як за птахами». Деякі волонтери виходили

щодня і записували все, що бачили або чули; іншим було сказано вести щоденники та заповнювати анкети про свій досвід та почуття. Проект виявився суперечливим, оскільки він задокументував те, що вже й так було очевидним: повітряні нальоти не спровокували таку масову істерію, яку передбачали урядовці. За іронією долі, ця новина була неприємною, коли хід війни змінився і союзні сили застосували таку саму стратегію катастрофічних повітряних нальотів проти німців.

Хай яким би тяжким був бліцкриг, він тьмянів, як порівняти з тим, що пізніше зробили сили союзників. За одну ніч Дрезден втратив більше людей, ніж Лондон за всю війну. Вогняні бурі охопили цілі квартали та споживали стільки кисню, що, як повідомлялося, люди, яких не торкнулися вибухи, помирали від задухи. Третина німецького населення зазнала бомбардувань, близько мільйона людей було вбито або поранено. Американські аналітики, які базувалися в Англії, спостерігали за наслідками бомбардувань, щоб побачити, чи почала давати тріщину рішучість німців, і, на свій подив, виявили прямо протилежне: що більше союзники бомбили, то зухвалішим ставало німецьке населення. Промислове виробництво в Німеччині під час війни фактично зросло. А такі міста, як Дрезден, які бомбардували найбільше, виявляли найвищий моральний дух. За словами німецьких психологів, які після війни порівняли свої спостереження з висновками американських колег, моральний стан цивільного населення найбільше постраждав у містах, яких війна не торкнулася. Через тридцять років Г. А. Лайонс задокументує майже ідентичне явище в охопленому бунтом Белфасті.

Служба дослідження стратегічних бомбардувань Сполучених Штатів направила в Англію спостерігачів для оцінки ефективності своєї стратегії, і один із них, Чарльз Фріц, став відкритим критиком обґрунтування кампанії бомбардувань. Заінтригований тим фактом, що і в Англії, і в Німеччині стійкість цивільного населення лише зростала у відповідь на повітряні нальоти, Фріц провів більш узагальнене дослідження того, як громади реагують на горе. Після війни він дослідив стихійні лиха в Сполучених Штатах і сформулював загальну теорію соціальної стійкості. Йому не вдалося знайти жодного випадку, коли громади, які постраждали внаслідок катастрофічних подій, впадали в тривалу паніку, а тим паче в стан, наблизений до

анархії. Навпаки: він виявив, що соціальні зв'язки зміцнюються під час катастроф і що люди в переважній більшості спрямовують свою енергію на благо громади, а не лише на себе.

У 1961 році Фріц опублікував свої ідеї в розлогій статті, яка починалася з приголомшливої фрази: «Чому широкомасштабні катастрофи продукують аж такі психічно здорові умови?». Дані для його дослідження зібрала команда з двадцяти п'яти працівників Національного центру досліджень громадської думки на базі університету Чикаго. В їхнє завдання входило швидко потрапляти в місця катастроф і брати в жителів інтерв'ю про те, як ті адаптувалися до нових обставин. Станом на 1959 рік дослідники зібрали приблизно 9000 інтерв'ю з тими, хто вцілів. Фріц також зібрав численні академічні публікації, пов'язані з природними або техногенними катастрофами. Він проводив своє дослідження в розпал холодної війни, коли найбільше розробників планів цивільного захисту турбувала ядерна загроза з боку Росії. І хоча ігнорувати це було неможливо, у звіті жодного разу не згадувалося, що його метою була оцінка подальшого функціонування Сполучених Штатів після обміну ядерними ударами з Росією.

Теорія Фріца полягала в тому, що сучасне суспільство суттєво зруйнувало соціальні зв'язки, якими завжди характеризувався людський досвід, і що катастрофи штовхають людей назад у більш древній та органічний спосіб взаємин. Згідно з цією теорією, катастрофи створюють «спільноти страждальців», що дозволяє окремим людям переживати надзвичайну підтримку від зв'язку з іншими. Фріц дійшов висновку, що коли люди разом стоять перед екзистенціальною загрозою, класові відмінності тимчасово зникають, різниця в доходах стає несуттєвою, на расову приналежність не звертають уваги, а окремі люди оцінюються винятково за тим, що вони готові робити для групи. Фріц вважав, що ця своєрідна мінлива соціальна утопія надзвичайно втішає середньостатистичну людину і справляє відверто оздоровчий вплив на людей, що потерпають від психічних захворювань.

Пізніше висновки Фріца були підтверджені дослідженням у місті Юнгай у центральній частині Чилі, яке постраждало від руйнівного землетрусу та зсуву скелі 31 травня 1970 року. Дев'яносто відсотків

населення Юнгая загинуло майже миттєво, ще 70 000 людей загинули по всьому регіону, що становило приблизний еквівалент ядерного удару. Скельний зсув, який поховав місто, підняв у повітря стільки пилу, що вертольоти не мали змоги приземлитися, і вцілілі залишилися абсолютно самотніми на кілька днів. У цьому жахливому вакуумі швидко виник новий суспільний лад. «Концепції особистої приватної власності тимчасово зникли, — пізніше написав антрополог Ентоні Олівер-Сміт у своїй статті «Братство болю». — Криза також мала негайний вплив на вирівнювання статусу в народженій нею спільноті вцілілих. Почуття братерства... переважали, коли індіанці та метиси, нижчі та вищі класи співпрацювали й докладали колективних зусиль, щоб задовольнити невідкладні потреби й вижити».

Щойно гуманітарні літаки почали доставляти допомогу в цей район, класовий поділ повернувся, а почуття братерства зникло. Прийшов сучасний світ.

* * *

Якщо існують фрази, що характеризують життя наших ранніх предків, то «спільнота страждальців» і «братство болю» точно є одними з них. Життя наших предків, імовірно, було менш навантажене працею, ніж життя в сучасному суспільстві, як ми бачили на прикладі племені кунг, але рівень смертності мав бути набагато вищим. Групова співпраця давала переваги більш ефективного полювання та захисту, й групи, які не спромоглися налагодити співпрацю, найпевніше, поступово вимерли. Адаптивна поведінка зазвичай також підкріплюється гормонально, емоційно та культурно; і в людей, які діють на благо іншим, можна спостерігати всі три типи такої адаптації в дії.

У людей є така глибока здатність допомагати одне одному й отримувати від цього колосальні соціальні блага, що вони регулярно ризикують життям заради абсолютних незнайомих. Ця схильність до ризику проявляється дуже по-різному у чоловіків і в жінок.

На чоловіків припадає переважна більшість випадків порятунку незнайомих людей, а діти, люди похилого віку та жінки є тими, кого найчастіше рятують. Дітям, як і людям похилого віку, допомагають незалежно від статі, водночас жінкам репродуктивного віку незнайомі

люди допомагають удвічі частіше, ніж чоловікам. Щоб дочекатися такого рівня допомоги, який у небезпечних для життя ситуаціях жінки отримують протягом життя, чоловікам треба дожити до віку приблизно сімдесяти п'яти років. Враховуючи надзвичайно високу цінність репродуктивної функції жінок у будь-якому суспільстві, потреба ризикувати життям чоловіків для порятунку жінок має величезний еволюційний сенс. Згідно з результатами дослідження архівної документації комісії Фонду героїв Карнегі за період ста років, чоловіки спонтанно кидалися рятувати незнайомців у більше ніж 90 відсотків випадків, один із п'яти при цьому гине. («Героєм» зазвичай називають того, хто ризикує життям, щоб урятувати не рідну по крові людину від смертельної небезпеки. Пов'язаний із цим рівень смертності перевищує такий рівень для більшості бойових підрозділів США.) Дослідники доходять теоретичного висновку, що більша сила верхньої частини тіла та переважно чоловіча риса характеру, відома як «імпульсивний пошук гострих відчуттів», приводять до того, що в цій екстремальній формі опіки переважно домінують чоловіки.

Але жінки з вищою ймовірністю, ніж чоловіки, демонструють те, що називається моральною відвагою. Праведник народів світу — це звання, яке надається представникам інших народів за порятунок євреїв під час Голокосту. За своєю природою це звання присуджується людям із глибокими моральними переконаннями про добро та зло. У Польщі, Нідерландах, Франції надання прихистку євреям, які переховувалися від німецької влади, вважалося злочином, що мав каратися смертю. І хоча рішення про такий вчинок не вимагало особливих м'язових зусиль, що так добре вдаються чоловікам під час порятунку, воно могло бути таким само смертельно небезпечним.

Праведники народів світу налічують понад 20 000 імен, і проведений у 2004 році аналіз цих даних показав, що якщо виключити подружні пари, то у списку людей, які ризикували життям, щоб рятувати євреїв, жінок дещо більше, ніж чоловіків. Більше емпатичне занепокоєння, яке жінки демонструють до інших, може привести їх до необхідності займати певну позицію щодо моральних та соціальних питань, які не так гостро турбуватимуть чоловіків. Жінки схильні до героїчних вчинків у межах власного морального всесвіту, незалежно від того, чи дізнається хтось про це. Вони, наприклад, частіше за чоловіків стають

донорами нирок для людей, які не є членами їхніх родин. Натомість чоловіки з вищою імовірністю миттєво ризикуватимуть життям, і ця реакція є особливо сильною, якщо за цим спостерігають інші або якщо чоловіки є частиною групи.

Наприкінці 2015 року на сході Кенії автобус зупинили озброєні люди з екстремістської групи Аль-Шабааб, що практикувала вбивства християн у рамках своєї терористичної кампанії проти прозахідного уряду цієї країни. Озброєні екстремісти вимагали від пасажирів автобуса розділитися на християн та мусульман, щоб мати змогу стратити християн, — але мусульмани, в основному жінки, відмовилися це робити. Вони сказали бандитам, що готові загинути разом з усіма, але відмовляються відокремлювати християн для страти. Зрештою екстремісти всіх відпустили.

Залежність схильності до ризику від статі, схоже, є корисною для людського роду. Ми еволюціонували та продовжуємо існувати у фізичному світі, повному загроз, — але ми також залежимо від сильного почуття моралі та соціальної справедливості, щоб зберегти наші спільноти. Громади, що зберігають цілісність, мають набагато більше шансів вижити, ніж роздроблені. Коли жінка дає притулок чужій родині, тому що не хоче виховувати своїх дітей у світі, де людей можуть убивати через їхню расу чи переконання, вона бере на себе величезний ризик, але при цьому також заохочує моральність, яка сотні тисяч років зберігала спільноти гомінідів. Це точно такий самий альтруїстичний вибір з усіма супутніми ризиками та помилками, який робить чоловік, коли кидається в палаючу будівлю, щоб урятувати чийось дітей. І одне, й інше є глибокими актами самовідданості, які відрізняють нас від усіх інших ссавців, зокрема й вищих приматів, з якими ми так тісно пов'язані.

Краса і трагедія сучасного світу в тому, що він усунув багато ситуацій, які вимагають від людей демонструвати відданість загальному благу. Захищений поліцією та пожежними службами і позбавлений більшості викликів виживання, урбанізований чоловік проживає ціле життя без жодної потреби рятувати когось від небезпеки чи навіть віддавати комусь свою вечерю. Так само і жінки в суспільстві, яке звело моральну поведінку до набору законів та покарань, можуть ніколи не стикнутися з необхідністю робити

моральний вибір із ризиком для життя. За що й за кого ти готовий померти — це, мабуть, найскладніше питання, яке людина може поставити перед собою. Переважна більшість людей у сучасному суспільстві може прожити все життя без необхідності давати відповідь на це питання, що є одночасно і величезним благословінням, і значною втратою. Це є втратою — оскільки саме це питання протягом десятків тисячоліть надавало нам змогу визначати свою належність до роду людського. І це є благословінням, оскільки життя стало значно менш тяжким та травматичним, ніж воно було для більшості людей ще сто років тому.

Те, наскільки по-різному статі проявляють відвагу в доленосних ситуаціях, так важливо для виживання громади, що, здається, це повторюється навіть в одностатевих групах. Як і більшість небезпечних професій, видобуток вугілля є майже винятково чоловічим видом діяльності, та здебільшого залучає працівників із особливо малоосвічених верств, робітничого населення. Нещасні випадки трапляються в цій промисловій галузі з жахливою регулярністю, і коли вони стаються, групи людей часто залишаються в пастці глибоко під землею на кілька днів або тижнів. Ці випадки дали соціологам змогу дослідити, як чоловіки реагують на небезпеку та самоорганізуються, щоб максимізувати свої шанси на виживання.

О 20:05 увечері 23 жовтня 1958 року шахта Спрінгтіл у Новій Шотландії зазнала того, що шахтарі називають «ударом»: раптового стиснення та осідання пластів осадових порід глибоко під землею, що породжує хвилі потужного вибуху по всій території комплексу. Спрінгтіл була однією з найглибших вугільних шахт у світі, й удар 1958 року був таким потужним, що його можна було відчувати за 1200 кілометрів. На той момент у шахті було 174 чоловіки, 74 з них загинули одразу під час стиснення пластів і обвалу проходів. З тих, хто вижив, 81 вибрався в безпечне місце, а 19 опинилися в пастці на глибині понад 3600 метрів у стовбурах шахти. Декілька отримали серйозні поранення, а двоє були затиснуті уламками й не могли рухатися.

Чоловіки майже не мали ні їжі, ні води, а заряду акумуляторів їхніх ліхтарів вистачало лише на кілька днів. На одній ділянці була група із шести шахтарів, група з дванадцяти — на другій, а на третій ділянці

був самотній шахтар, якого частково засипало під час вибуху. Між групами не було жодного зв'язку, вони також не могли спілкуватися із зовнішнім світом. За кілька хвилин після удару до шахти зійшлися шахтарі, у яких був вихідний, і спеціально навчені підземні рятувальники-«дрегермени». Рятувальники, що працюють під час завалу на шахтах, носять протигази та дихальні апарати, винайдені німцем на ім'я Александер Дрегер, які дозволяють їм виживати в атмосфері метану та вуглекислого газу, що просочується з вугільних пластів. Інша група рятувальників, «шахтарі з відкритим обличчям», може працювати швидше та завзятіше, ніж «дрегермени», але тільки на територіях, де немає витоків газу.

Рятувальники почали проривати собі дорогу через обвалені проходи в таких тісних місцях, що були вимушені вкоротити рукоятки своїх кирок, щоб розмахувати ними. За таких обставин навіть сильний чоловік міг орудувати киркою не більше трьох-чотирьох хвилин, тому вони працювали групами по четверо і постійно мінялися, щоб «кирка ніколи не зупинялася», як мовилося в одному звіті. За кілька днів вони почали натрапляти на розтрощені тіла загиблих шахтарів. На тих, хто раптом натрапляв у тісних проходах на тіла, що розкладаються, ця зустріч справляла жахливе враження, і майже всі рятувальники блювали, коли стикалися з цим. Часто люди особисто знали тих, кого викопували з-під завалів. Частина рятувальників не витримала психологічної травми й попросила відсторонити їх від роботи, а інші змогли притамувати свої реакції й продовжили копати. До тих, хто не зміг витримати, не ставилися з безчестям, а ті, хто продовжував копати, викликали величезне захоплення.

«Кодекс порятунку шахтарів означав, що кожен шахтар, який потрапив у пастку, знав, що він ніколи не буде похований живцем, якщо його друзі зможуть фізично до нього дістатися, — пояснювалося в дослідженні 1960 року “Індивідуальна та групова поведінка під час аварії на вугільній шахті”. — Водночас кодекс був недостатньо жорстким, щоб піддавати остракізму тих, хто не міг упоратися з роллю рятувальника».

Тим часом за три кілометри вниз по стовбуру шахти дев'ятнадцять чоловіків сиділи в абсолютній темряві й намагалися зрозуміти, що робити. В одній із груп був чоловік, руку якого затиснуло між двома

балками, — й так, щоб він не чув, інші обговорювали, чи ампутувати її. Чоловік увесь час благав, щоб йому ампутували руку, але інші відмовилися, і він зрештою помер. Обидві групи залишилися без їжі та води й почали пити власну сечу. Дехто використовував вугільний пил або кору з деревини, щоб замаскувати смак. Інші були такі голодні, що намагалися їсти шматки вугілля. Існувала негласна заборона плакати, хоча деякі чоловіки дозволяли собі занепасти духом і тихо пускали сльозу, коли згасали лампи. Більшість уникала думок про свої сім'ї. Переважно вони думали лише про нейтральні речі, як-от полювання. Один чоловік ніяк не міг припинити згадувати про те, що винен 1,40 долара за автомобільну деталь, і сподівався, що дружина віддасть борг після його смерті.

Деякі чоловіки майже одразу взяли на себе роль лідерів. Поки лампи ще світили, вони розвідували відкриті проходи, щоб з'ясувати, чи можна звідти вибратися, і намагались прокопатися крізь каміння, що блокувало їм шлях. Коли закінчилася вода, один чоловік пішов шукати ще й зумів знайти дорогоцінні декілька літрів рідини, які він розподілив між усіма. Ці чоловіки також відіграли вирішальну роль у тому, щоб умовити своїх уцілілих товаришів пити власну сечу або спробувати їсти вугілля. Канадські психологи, які опитали шахтарів після порятунку, визначили, що цим першим лідерам бракувало емпатії та опанування емоцій, що їх не турбувала думка решти, вони спілкувалися лише з одним або двома іншими чоловіками в групі, і що їхні фізичні здібності значно перевищували вербальні. Але всі ці риси дозволили їм рішуче діяти для порятунку життя, що багатьом іншим чоловікам не вдалося б.

Коли спроби вибратися провалилися, почали з'являтися інші лідери. У період, який дослідники називають «періодом виживання», здатність чекати в повній темряві, не втрачаючи надії та не піддаючись паніці, стала вирішальною. Дослідники встановили, що лідери протягом цього періоду були повністю зосереджені на моральному стані групи та використовували навички, що були діаметрально протилежними до навичок чоловіків, які керували спробами вибратися. Вони були дуже чутливими до настроїв людей, розмірковували, як задовольнити потреби групи, заспокоювали чоловіків, які починали втрачати надію, і докладали зусиль, щоб бути прийнятими всією групою.

Усі чоловіки без винятку, які ставали лідерами протягом одного періоду, були майже повністю бездіяльними впродовж іншого. Було схоже на те, що ніхто не годився на обидві ролі. Такі два типи лідерів є більш-менш аналогічними чоловічим і жіночим ролям, що спонтанно виникають у відкритому суспільстві під час таких катастроф, як землетруси чи бліцкриг. Вони відображають давню дуальність, яка зазвичай замаскована легкістю та безпекою сучасного життя, але одразу стає очевидною, коли трапляються катастрофи. Якщо жінки відсутні й не можуть забезпечити емпатійне лідерство, потрібне кожній групі, це зроблять певні чоловіки. Якщо ж немає чоловіків, які б могли негайно вжити заходів у надзвичайній ситуації, це зроблять жінки. (Майже всі жінки, нагороджені медалями Фонду героя Карнегі, діяли в ситуаціях, де чоловіків поруч не було.) Певною мірою статі є взаємозамінними, тобто вони можуть легко замінити одна одну, гендерні ж ролі при цьому не замінні. Обидві ролі необхідні для здорового функціонування суспільства, і вони будуть завжди виконуватися, незалежно від того, чи є для цього в наявності люди обох статей.

Об'єднання, яке суспільства часто переживають під час катастроф, зазвичай тимчасове, але іноді ефект може тривати роками чи навіть десятиліттями. Британські історики пов'язують труднощі бліцкригу і соціальну єдність, яка за ним слідувала, з блискучою перемогою, яка більшістю голосів привела лейбористську партію до влади в 1945 році, що дало Сполученому Королівству національну систему охорони здоров'я та перетворило його на державу загального добробуту. Бліцкриг обрушився на Англію після багатьох років бідності; і одне, й інше об'єднало суспільство такими шляхами, які не визнавали переваги інтересів бізнесу над добробутом людей. Ця епоха тривала, допоки покоління військового часу не почало згасати, а Маргарет Тетчер не обрали прем'єр-міністром у 1979 році. «Під час кожного потрясіння ми заново відкриваємо людяність і відновлюємо свободи, — писав один соціолог про реакцію Англії на війну. — Ми заново вивчаємо деякі старі істини про зв'язок між щастям, безкорисливістю та спрощенням життя».

Здається, що катастрофи — інколи за декілька хвилин — переводять годинник назад на десять тисяч років соціальної еволюції. Власні

інтереси поступаються місцем інтересам групи, оскільки поза групою виживання немає, і це створює соціальний зв'язок, якого дуже бракує багатьом людям.

За двадцять років після закінчення облоги Сараєва я повернувся й побачив, що люди трохи сором'язливо говорять про те, як вони скучили за тими часами. Точніше, скучили за тим, якими вони були тоді. Навіть таксист, який віз мене з аеропорту, розповів, що під час війни служив у спеціальному підрозділі й пробирався за лінію фронту для допомоги іншим анклавам в облозі. «А подивіться на мене тепер», — сказав він і зневажливо махнув рукою на панель приладів.

Колишній солдат, якому не вистачає ясності та важливості своїх воєнних обов'язків, — це одне, а от цивільні — це зовсім інше. «Хай що вони говорили би про війну, я її досі ненавиджу», — під час нашого інтерв'ю про ностальгію її покоління сказала мені Ніджара Ахметашевіч, одна з тих, хто вижив у Сараєві. — Я дійсно сумую за певними речами з війни. Але також я вважаю, що світ, у якому ми живемо, і той мир, що ми зараз маємо, справді прогнили, якщо хтось сумує за війною. А багато людей за нею сумують».

Ахметашевіч зараз є видатною боснійською журналісткою, яка присвятила своє життя розумінню воєнних злочинів, що процвітали в часи її юності. Їй було сімнадцять років, коли почалася війна, і за кілька тижнів у неї влучили осколки артилерійського снаряда, що врізався в квартиру її батьків. Її терміново доставили в лікарню і без анестезії провели пластичну операцію на серйозно пошкодженій нозі. («Тебе тримають, а ти волаєш, — сказала вона, коли я запитав про біль. — Це допомагає».) Лікарня була переповнена пораненими, вони лежали в туалетах, у коридорах, у під'їздах... а персонал навіть не встигав змінювати закривавлені простирадла після смерті людей. Вони просто клали наступну людину на ліжко і продовжували роботу. Першої ночі біля Ахметашевіч померла літня жінка і в останніх муках якось скотилася на неї. Ніджара прокинулася вранці й бачила, що на ній лежить жінка — перше мертве тіло з багатьох, що вона побачила під час війни.

За два тижні Ахметашевіч нарешті відпустили на милицях до квартири її батьків, і вона продовжила те, що під час війни було схоже на нормальне життя. Район, у якому вона мешкала, об'єднав п'ять

багатоквартирних будинків — приблизно шістдесят родин — у величезний кооператив, де люди ділилися їжею та сховищем. Навколо будинків посадили городи, й усі їли те, що самі вирощували. Воду набирали з жолобів на даху або за допомогою ручних насосів у місті індивідуально, але практично всім іншим ділилися. Ахметашевіч згадує, як хтось із сусідів подарував їй на її вісімнадцятий день народження одне яйце. Вона не могла зрозуміти, як поділитися тим яйцем із друзями, тому вирішила насмажити з ним оладок, щоб усі могли пригоститися.

В одному з будинків був достатньо глибокий підвал, і його можна було використовувати як бомбосховище. Підлітки з усього кварталу вели там спільне життя, майже повністю відокремлене від дорослих над землею. Хлопці йшли воювати на передову на десять днів поспіль, а потім поверталися до дівчат, які жили в підвалі увесь час. Усі разом спали на матрацах на підлозі, разом їли, разом закохувалися та розходилися, музикували, розмовляли про літературу та жартували про війну. «Хлопці були нам як брати, — розповідала журналістка. — І не було такого, щоб дівчата чекали на них і плакали... ні, у нас була вечірка. Правду кажучи, це було своєрідне звільнення. Любов, якою ми ділилися, була величезною. Вони поверталися з передової, більшість із них була музикантами, і вони влаштовували для нас невеликі концерти. Ми не вірили в героїв. Ми були панк-рокерами. Нашим найбільшим героєм був Девід Боуї».

За шість місяців після початку облоги батькам вдалося евакуювати Ахметашевіч до Італії, оскільки вони не були впевнені, що вона зможе вижити. Після операції дівчина втратила багато ваги і так і не змогла поправитися. І хоч в Італії була в безпеці й рани нарешті почали загоюватися, вона відчувала нестерпну самотність. Ахметашевіч хвилювалася, що війна ніколи не скінчиться, всі загинуть, і вона залишиться сама на всьому світі. Нарешті почала обдумувати, як потрапити назад до Сараєва, а цього майже ніхто не робив. Формально, це було навіть важче, ніж вибратися з міста в облозі, але, за допомогою своєї матері, їй нарешті це вдалося. Вона прилетіла назад до розбомбленого, обкладеного мішками з піском аеропорту, піймала машину до міста й повернулася до своєї родини.

«Мені бракувало тої близькості з людьми, я сумувала за тою любов'ю, — сказала вона мені. — У Боснії, от як зараз, ми більше не довіряємо одне одному, ми стали дуже поганими людьми. Ми не засвоїли урок війни: як важливо ділитися всім, що маєш, з тими, хто поруч. Найкраще це пояснити так: війна перетворює тебе на тварину. Ми були тваринами. Це безглуздо, але це основний людський інстинкт — допомогти іншій людині, яка сидить, стоїть або лежить поруч з тобою».

Я спитав Ахметашевіч, чи були люди щасливішими під час війни.

«Ми були найщасливіші, — сказала вона. А потім додала, — І ми більше сміялися».

Я прокидаюся у болісній безпеці

Я зрозумів, що у мене проблема, коли був на станції підземки в Нью-Йорку. До атак 9 / 11 залишався ще майже рік, я щойно повернувся після двомісячного перебування в Афганістані з лідером Північного альянсу Ахмедом Шахом Масудом. Я не надавав належної оцінки тому, як цей досвід може вплинути на мене психологічно, тому був абсолютно не готовим до наслідків. Масуд вів відчайдушні бої, щоб відкрити лінії постачання через річку Амудар'я до настання зими, й був заблокований позиціями талібів на рельєфному хребті, що виходить на таджицький кордон. Сотні військовослужбовців Талібану окопалися з танками й артилерією і були захищені кількома реактивними літаками МіГ, які базувалися в Талокані. Там була сумнозвісна бригада спецназу Аль-Каїди 055, добровольці з Узбекистану та Чечні, а також пакистанські командири, які кричали по радіозв'язку мовою урду та лаяли місцевих жителів за недостатній спротив.

Людей Масуда втричі переважали чисельністю, і їм не вистачало всього — від танкових снарядів до їжі. Одного разу я та люди, з якими я був, пробралися до передової позиції, яку щойно відбили у Талібану, і прибули туди саме перед початком неминучої контратаки. Ми згорнулися калачиком у траншеях і слухали, як верещать ракети, що детонують об щільний глинистий ґрунт. У Північного альянсу не було жодної артилерії, тому все, що ми могли вдіяти, це залишитися на землі й чекати, поки у Талібану закінчатся ракети. Зрештою нам вдалося вибратися звідти, хоча ми і втратили в загороджувальному вогні одного з наших в'ючних коней. Кілька днів після цього я почувався божевільним, наче пережив кінець світу.

Але, повернувшись додому, я перестав думати про це чи про будь-які інші жахливі речі, свідками яких ми були, — про жертв піхотного штурму через мінне поле, про цивільних, що вмирали з голоду, про

літаки МіГ, які кружляли біля нас, шукаючи, куди б скинути бомби. Подумки я все це поховав — поки одного дня, за кілька місяців, не зайшов у метро в годину пік, щоб сісти на потяг С до центру міста. Раптом я виявив, що сперся на залізну колону, переконаний, що зараз помру. Чомусь усе здавалося загрозою: на пероні забагато людей, потяги рухаються надто швидко, світло надто яскраве, світ надто гучний. Я не міг до пуття пояснити, що не так, але був наляканий більше, ніж будь-коли в Афганістані.

Я стояв там, спершись спиною на колону, скільки міг це витримати, а потім помчав до виходу й подався додому. Країна ще не перебувала у стані війни, і я навіть не підозрював, що те, що щойно пережив, мало стосунок до бойових дій. Я просто подумав, що божеволію. Протягом наступних кількох місяців у мене постійно виникали напади паніки, коли я перебував у маленькому просторі з надто великою кількістю людей — у літаках, лижних гондолах, барах. Зрештою напади припинилися, і я й думати про це забув, аж поки за два-три роки на сімейному пікніку не завів розмову з жінкою, яка працювала психотерапевтом. Сполучені Штати щойно вторглися в Ірак, і, можливо, тому вона запитала, чи не травмували мене війни, про які писав. Я сказав їй, що так не думаю, але що деякий час у мене були напади паніки в людних місцях. Вона кивнула.

«Це називається посттравматичним стресовим розладом, — сказала вона. — У найближчі кілька років ви почуєте значно більше про це».

Те, що зі мною відбувалося, було класичним короткостроковим ПТСР. З еволюційного погляду це саме та реакція, яка потрібна, коли наше життя в небезпеці: ви маєте бути пильним; уникати ситуацій, яких не контролюєте; мусите реагувати на дивні звуки; не дуже міцно спати і легко прокидатися; необхідно, щоб у вас були флешбеки та кошмари, які б нагадували про конкретні загрози вашому життю; й вам потрібно поперемінно злитися і бути в депресії. Злість підтримує у вас готовність до боротьби, а депресія перешкоджає надмірній активності та не дає опинитися у ще більшій небезпеці. Флешбеки також слугують нагадуванням про небезпеку — один із дослідників визначив їх як «високоефективний механізм засвоєння навичок виживання з однієї події». Усі люди і більшість ссавців саме так

реагують на травму. Це може бути неприємно — але це краще, ніж загинути.

Як і депресія та горе, ПТСР може підсилюватися іншими чинниками, але має тенденцію з часом спадати. Мої панічні атаки ставали слабшими й зрештою припинилися, хоча їм на зміну прийшла дивна емоційність. Речі, які раніше викликали б у мене посмішку або яких я взагалі не помітив би, тепер змушували мене просльозитися. Одного разу я так розчулився, спостерігаючи, як літня працівниця пошти виконує свою роботу, що мусив піти звідти й відправити листа пізніше. Це також ставалося уві сні: дивні сни про бойові дії, які не лякали, але якимось чином запускали катастрофічну зливу горювання. Після цього я завжди прокидався, просто лежав у темряві й намагався зрозуміти, чому почуття, які, здавалося б, належали іншим людям, продовжують вилитися з мене. Я не був солдатом, хоча й провів серед солдатів багато часу, і на той момент я ще не втратив на війні жодного з близьких друзів. Та все ж коли засинав, то нібито ставав частиною якогось ширшого людського досвіду, який украй розбивав серце. Коли я не спав, усвідомлювати це було нестерпно.

У мене була набагато старша за мене подруга Джоанна, яку дуже хвилював мій психологічний стан після воєн, які я висвітлював як журналіст. Джоанна померла невдовзі після того, як я повернувся після особливо тривалого перебування за кордоном, і я майже не відреагував на цю новину, доки не почав говорити з її племінником про поїздки, які вона здійснювала на початку 1960-х років для реєстрації чорношкірих виборців на півдні. Людей за таке вбивали, і я пам'ятаю, як Джоанна розповідала мені, що вона та її чоловік Елліс ніколи не знали, чи вдасться їй повернутися живою, коли вона вирушала туди. Після року висвітлення бойових дій було щось у її готовності померти за інших, за людську гідність, що мене просто розірвало на шматки. Розповіді про солдатів справляли на мене такий самий вплив: незалежно від будь-якого почуття патріотизму, розповіді про велику хоробрість могли мене емоційно знищити. Здавалося, що людська турбота про інших — це та історія, яку, якщо її правильно розповісти, ніхто не зможе витримати до кінця.

Чоловік Джоанни, Елліс, був наполовину індіанцем лакота, наполовину апачі, і народився у фургоні в штаті Міссурі саме

напередодні Великої депресії. Він одружився з Джоанною, коли їй було шістнадцять, а йому двадцять п'ять. Коли я вчився в коледжі, то провідував їх на вихідні. Джоанна доручала мені працювати на їхній ділянці, доки не стемніє, а потім ми втрюх вечеряли. Після цього ми з Еллісом йшли у вітальню і розмовляли. Він курих ультралегкі цигарки «Карлтон», пив холодну каву й розповідав мені історії про світ, а я здебільшого просто сидів і слухав. Здавалося, він мав доступ до таких давніх людських знань, які повністю виходили за межі дивного відлюдницького життя в Коннектикуті, яким він жив на час нашої зустрічі. Одна з його улюблених історій сталася під час якоїсь безглуздої війни між англійцями та французами. В якийсь момент тої війни британським військовим кораблям наказали знищити маяк біля узбережжя Франції, щоб перешкодити судноплавству та навігації.

Англійський адмірал тоді сказав королю: «Сір, ми воюємо з Францією, а не з усім родом людським».

* * *

Якби війна була цілковито й повністю лихою в кожному своєму аспекті та токсичною в усіх своїх наслідках, вона, мабуть, не траплялася б так часто. Але, на додаток до всіх руйнувань і втрат людського життя, війна також виявляє давні чесноти — мужність, вірність та самовідданість, що можуть бути вкрай п'янкими для тих, хто їх переживає. Історія Елліса вражає, оскільки демонструє здатність війни облагороджувати людей, а не тільки позбавляти їх гідності. Нація ірокезів, можливо, розуміла трансформаційну силу війни, коли розробляла паралельні системи правління, що захищали цивільне населення від воїнів, і навпаки. Лідери мирного часу, які називалися сахемами, часто обиралися жінками і мали повну владу над цивільними справами племені до початку війни. Та щойно війна починалася, військові лідери брали владу на себе, і їхньою єдиною турботою було фізичне виживання племені. Їх не хвилювала ні справедливість, ні злагода, ні безсторонність — їх хвилювала лише перемога над ворогом. Проте, якщо ворог намагався домовитися про припинення воєнних дій, остаточне рішення ухвалювали сахемами, а не військові лідери. Якщо пропозицію приймали, військові вожді йшли у відставку, щоб сахема могли відновити керівництво племенем.

Ірокезька система відображала радикально відмінні пріоритети, які суспільство повинно мати в мирний час і під час війни. Оскільки сучасне суспільство часто веде війни далеко від цивільного населення, солдати стають єдиними людьми, яким доводиться перемикатися туди-сюди. Зігфрид Сассун, який був поранений під час Першої світової війни, написав вірш під назвою «Лікарняний лист», де чудово описав жахливе відчуження, яке багато солдатів відчувають удома: «Без побратимів я прокидаюся у болісній безпеці, — писав він. — І коли дощем хльостає на світанку, я думаю про батальйон у багнюці».

Зважаючи на глибоке відчуження сучасного суспільства, коли ветерани бойових дій кажуть, що вони сумують за війною, це може бути глибоко здоровою реакцією на життя вдома. Воїнам-ірокезам не доводилося боротися з таким відчуженням, оскільки війна та суспільство існували так близько одне до одного, що фактично не було переходу від одного до іншого. Крім того, поразка означала, що катастрофічне насильство може спіткати всіх, кого вони люблять, і в цьому контексті боротьба до смерті мала цілковитий сенс як з еволюційного, так і з емоційного погляду. Звісно, деякі воїни-ірокези, мабуть, були травмовані війною, у якій брали участь, де битви здебільшого велися зблизька палицями та томагавками, але їм не доводилося утримувати цю травму в собі. Усе суспільство переживало воєнну травму, тож це був колективний, а тому легший досвід.

Швидке відновлення після психологічної травми, очевидно, було надзвичайно важливим для нашого еволюційного минулого, й ті, хто міг подолати свою шоківу реакцію та продовжити втікати або битися, мали виживати частіше, ніж ті, хто не володів такою здатністю. Дослідження, проведене серед безпритульних дітей у Бурунді в 2011 році, показало, що найнижчі показники ПТСР були серед найбільш агресивних та схильних до насильства дітей. Агресія, схоже, захищала їх від наслідків попередньої пережитої травми. Оскільки на відновлення після травми значною мірою впливають соціальні чинники і оскільки воно, імовірно, мало таку високу цінність для виживання в нашому еволюційному минулому, то для оцінки здоров'я суспільства слід зважити на те, як швидко воїни психологічно оговтуються від досвіду бойових дій.

Мало не кожен, хто пережив травму, має певну короткострокову реакцію на неї — гострий ПТСР. Ця реакція очевидно еволюціонувала у ссавців, щоб залишати їх у стані готовності до небезпеки та тримати подалі від неї, коли загроза зникає. З іншого боку, довгостроковий ПТСР, який може тривати роками або й усе життя, безсумнівно не сприяє адаптації та трапляється відносно нечасто. Численні дослідження демонструють, що не більше ніж 20 відсотків тих, хто пережив травму, потерпають від довгострокового ПТСР. Замість того щоб бути краще підготовленими до надзвичайної небезпеки, такі люди погано пристосовуються до повсякденного життя. Наприклад, зґвалтування — це одна з найбільш психологічно руйнівних подій, які можуть трапитися з людиною, набагато травматичніша, ніж більшість військових завдань. Згідно з дослідженням 1992 року, майже сто відсотків постраждалих від зґвалтування відразу ж після цього демонстрували ознаки крайнього ступеня травми. Проте майже половина тих, хто пережив зґвалтування, відчули значне полегшення симптомів травми протягом тижнів або місяців після нападу.

Це набагато швидший темп відновлення, ніж демонстрували солдати у війнах, де Америка нещодавно брала участь. Хай як парадоксально, одна з причин полягає в тому, що бойова травма переплітається з іншим, позитивним досвідом, який важко відокремити від шкідливого впливу. «Лікування ветеранів бойових дій відрізняється від лікування жертв зґвалтувань, тому що жертви зґвалтувань не думають про те, що деякі аспекти їхнього досвіду варто зберегти», — сказала мені доктор Рейчел Єгуда, директорка відділу досліджень травматичного стресу в лікарні Маунт-Сінай у Нью-Йорку. Єгуда вивчала посттравматичний стресовий розлад у багатьох людей, зокрема у ветеранів бойових дій і тих, хто пережив Голокост. «Під час бойових дій досвід більшості людей коливається від найкращих до найгірших часів. Це найважливіше з того, що хтось із них будь-коли робив, особливо тому, що ці люди потрапляють на війну дуже молодими й, мабуть, уперше за своє життя є цілковито вільними від суспільних обмежень. Вони будуть сумувати за станом вкорінення у цей світ».

За винятком соціопатів, одна з найбільш травматичних подій, яку може побачити солдат, — це як завдають шкоди іншим, навіть ворогові. В опитуванні після першої війни в Перській затоці,

проведеному Девідом Марлоу, антропологом, який пізніше працював у Міністерстві оборони США, ветерани бойових дій повідомили, що коли вони вбивали солдата ворожої армії або навіть були свідками такого вбивства, це мучило їх більше, ніж коли вони самі отримували поранення. Але, безперечно, найгіршим досвідом була смерть друга. У кожній війні, в кожній армії втрата друга вважається найбільш руйнівним, що може статися. Це завдає набагато більших страждань, ніж переживання смертельної небезпеки для себе, і часто слугує поштовхом до психологічного зриву на полі бою чи пізніше протягом життя.

Однак більшість солдатів проходить через цю та інші жахливі події і не отримує тривалої травми. Численні дослідження, серед яких і аналіз 2007 року, проведений Інститутом медицини та Національною дослідницькою радою, показали, що ймовірність розвитку хронічного ПТСР значною мірою залежить від досвіду, який людина мала перед війною. За статистикою, 20 відсотків людей, які не можуть подолати травму, зазвичай уже обтяжені психологічними проблемами — або тому, що вони їх успадкували, або тому, що пережили насильство в дитинстві. Якщо ви воювали у В'єтнамі, а ваш брат-близнюк ні, але він страждає на такий психічний розлад, як шизофренія, то ви, за статистичними даними, маєте більше шансів отримати ПТСР. Якщо ви пережили смерть близької людини або якщо вас недостатньо тримали на руках у дитинстві, шансів розвинути тривожні розлади, що сприяють ПТСР, у вас у сім разів більше. Згідно з дослідженням 2000 року, опублікованим у *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, у людей із недостатньою освітою, жінок, людей із низьким IQ, та людей, із якими жорстоко поводитися в дитинстві, ризик ПТСР також вищий. (Підвищений ризик для жінок пов'язаний із вищою ймовірністю отримати ПТСР після фізичного нападу. Що стосується інших форм травми, чоловіки та жінки є приблизно рівними.) Ці чинники ризику майже так само вказують на можливість розвитку ПТСР, як і ступінь тяжкості самої травми.

Самогубство часто розглядається як крайній прояв посттравматичного стресового розладу, але дослідники ще не знайшли жодного зв'язку між самогубством і бойовими діями. За статистикою, ймовірність самогубства серед ветеранів бойових дій не є вищою, ніж

серед тих ветеранів, які ніколи не були під ворожим вогнем. Оцінка рівня самогубств серед ветеранів у Сполучених Штатах, яку часто обговорюють, складає двадцять два випадки суїциду на день, але вона є оманливою. Тільки у 2008 році, вперше за декілька десятиліть, рівень самогубств серед ветеранів в Америці перевищив рівень самогубств серед цивільних; і хоча кожна смерть є надзвичайною трагедією, більшості з цих ветеранів було понад п'ятдесят років. Багато з них були ветеранами війни у В'єтнамі, а що більше часу минає після травми, то нижча ймовірність того, що самогубства будь-яким чином пов'язані з нею. Відрядження до Іраку чи Афганістану насправді знижує ризик самогубства серед молодших ветеранів, оскільки солдати з явними проблемами психічного здоров'я не потрапляють у такі підрозділи.

Проблему ще більше заплутує те, що зараз, коли служба в армії є добровільною, до лав військовослужбовців потрапляє непропорційно велика кількість молодих людей з історією сексуального насильства. Одна з теорій пояснює це тим, що військова служба є легким способом для молодих людей нарешті вибратися з дому, і тому армія непропорційно залучатиме новобранців із проблемних сімей. Згідно з дослідженням, опублікованим у журналі Американської медичної асоціації JAMA Psychiatry у 2014 році, чоловіки, які проходили військову службу, вдвічі частіше повідомляють про сексуальне насильство, яке пережили в дитинстві, ніж чоловіки, які ніколи не служили. Під час обов'язкового призову до армії таких показників не було. Сексуальне насильство є добре відомим провісником депресії та інших проблем із психічним здоров'ям, і рівень самогубств серед військових частково може бути пов'язаний з цим.

Видається, що вбивство травмує людей, незалежно від небезпеки, у якій вони перебувають, чи того, наскільки справедливою вони вважають свою боротьбу. Підраховано, що оператори безпілотних літальних апаратів, які за допомогою дистанційної камери спостерігають, як їхні ракети вбивають людей, мають такі самі показники посттравматичних розладів, як і пілоти, які виконують реальні бойові завдання. І навіть серед піхоти рівень небезпеки та травма не обов'язково пов'язані між собою. Під час Війни Судного дня 1973 року, коли в Ізраїль одночасно вторглися Єгипет і Сирія, тиллові

війська мали психологічні зриви втричі частіше, ніж елітні війська на передовій, порівняно з втратами, яких вони зазнали. (Інакше кажучи, військовослужбовці тилового забезпечення мали досить незначні втрати, але потерпали від непропорційно високого рівня психічних зривів.) Так само понад 80 відсотків випадків психогенних втрат у VII корпусі армії США припадали на підрозділи тилової підтримки, які майже не зазнавали прямого вогню під час повітряної кампанії першої війни в Перській затоці.

Розбіжність може бути пов'язана з тим, що інтенсивне тренування та небезпека створюють те, що відоме як згуртованість підрозділу, — міцні емоційні зв'язки всередині роти чи взводу, — а висока згуртованість підрозділу корелює з нижчими показниками психічних розладів. Під час Другої світової війни американські повітряно--десантні підрозділи мали одні з найнижчих показників психогенних втрат відносно кількості поранених серед усіх військових підрозділів США. Те саме стосується армій інших країн: спецпідрозділи Шрі--Ланки ведуть набагато більше бойових дій, ніж лінійні війська, і все ж у 2010 році було виявлено, що проблем як з фізичним, так і з психічним здоров'ям серед них набагато менше. (Єдиною психічною проблемою, у якій вони випереджали всіх, виявилось «небезпечне вживання алкоголю».) Також, хоча під час Війни Судного дня рівень смертності серед командирів ізраїльської армії був учетверо вищим, ніж серед військових під їхнім командуванням, рівні психологічних зривів на полі бою серед них були в п'ять разів нижчі.

Усе це є новим поглядом на бойову травму. Протягом більшої частини історії Америки психологічний зрив на полі бою, як і погіршення здібностей після нього, списували на невроз, контузію або звичайне боягузтво. Коли чоловіки не виконували накази через травму, їх били, ув'язнювали, «лікували» електричним струмом або просто розстрілювали задля попередження інших. Лише після війни у В'єтнамі Американська психіатрична асоціація (АПА) визнала бойову травму офіційним діагнозом. Десятки тисяч ветеранів боролися з «поств'єтнамським синдромом» — кошмарами, безсонням, залежністю, параноєю, — і їхню боротьбу більше не можна було списувати на слабкість чи особисті недоліки. Очевидно, ці проблеми також можуть торкатися військових репортерів, поліцейських,

пожежників або будь-кого іншого, хто може отримати травму. У 1980 році АПА нарешті включила посттравматичний стресовий розлад до третього видання «Діагностичного та статистичного посібника з психічних розладів».

Через тридцять п'ять років після того, як проблему нарешті визнали, американська армія має зараз найвищий зареєстрований рівень ПТСР у своїй історії — і, мабуть, у світі. Схоже, що американські солдати страждають від ПТСР приблизно вдвічі частіше, ніж британські, які брали участь у спільних з ними боях. Наразі Сполучені Штати щорічно витрачають понад 4 мільярди доларів США на компенсацію непрацездатності у зв'язку з ПТСР — більшість ветеранів отримуватиме її впродовж усього життя. Жахливий досвід є, на жаль, загальнолюдським явищем, а от довготривала шкода від нього — ні. Незважаючи на мільярди доларів, витрачених на лікування, приблизно половина ветеранів Іраку та Афганістану подала заявки на довічну інвалідність через ПТСР. Оскільки лише 10 відсотків наших збройних сил бере участь у реальних боях, на більшість ветеранів, які стверджують, що потерпають від ПТСР, здається, вплинуло щось інше, і це не пряма небезпека.

Це не нове явище: десятиліття за десятиліттям і війна за війною кількість загиблих у бойових діях американських військових загалом зменшувалася, тоді як кількість позовів з приводу втрати працездатності зростала. Більшість позовів з приводу втрати працездатності стосується медичних проблем і мала би зменшуватися залежно від кількості втрат та інтенсивності бойових дій — але цього не стається. Навпаки, ці показники перебувають у майже оберненій залежності один від одного. У В'єтнамі гинуло вчетверо менше солдатів, ніж під час Другої світової війни, але подали документи на компенсацію як фізичної, так і психологічної непрацездатності у розмірі, який був на 50 відсотків вищим. Спокусливо було б пояснити це токсичним прийомом, який чекав на них удома, — але, здається, це не так. Сучасні ветерани подають на інвалідність утричі частіше, ніж ветерани В'єтнаму, незважаючи на загалом теплий прийом удома та кількість поранених, яка, дякувати Богу, складає приблизно третину від тої, яка була у В'єтнамі. Сьогодні більшість позовів про інвалідність

подається через втрату слуху, дзвін у вухах і ПТСР — останні два діагнози можна вигадати, перебільшити або навіть зімітувати.

Частково проблема є бюрократичною: щоб пришвидшити доступ до пільг, у 2010 році Адміністрація у справах ветеранів оголосила, що солдатам більше не потрібно посилатися на конкретний випадок — перестрілку або вибух на узбіччі дороги, — щоб мати право на компенсацію з інвалідності. Треба було просто заявити про «правдоподібний страх бути атакованим» під час дислокації в зоні бойових дій. Як і у випадку з програмами соціального забезпечення та іншими так званими «соціальними» програмами, менш скрупульозне визначення потреби, хоча воно й упроваджувалося з добрими намірами, могло створити систему, вразливу до помилок або шахрайства. Встановлено, що самостійне визначення ветеранами наявності в них ПТСР призводить до аж 50 відсотків хибних діагнозів. Нещодавнє розслідування, проведене департаментом у справах ветеранів управління генерального інспектора Вірджинії, показало: що вищий ступінь непрацездатності ветерана після ПТСР, то більше лікування він або вона шукатиме, поки не досягне 100 відсотків, після чого кількість медичних візитів різко зменшується, і багато ветеранів повністю припиняє лікування. (Стовідсотковий ступінь непрацездатності дає ветеранові право на неоподатковуваний дохід у розмірі близько 3000 доларів на місяць.) Теоретично найбільш травмовані люди мали б шукати більше допомоги, а не менше. Слідчі неохоче дійшли висновку, що деякі ветерани отримували лікування просто для того, щоб підвищити свій ступінь непрацездатності та вимагати більшої компенсації.

Окрім того, що неправильний діагноз є величезним марнотратством грошей платників податків, він завдає реальної шкоди тим ветеранам, які справді потребують допомоги. Під час мого спілкування з одним із радників адміністрації ветеранів, який забажав залишитися анонімним, він повідомив, що йому довелося фізично захищати одного з учасників групи підтримки ПТСР, оскільки інші ветерани хотіли його побити за те, що він нібито імітував свою травму. Цей консультант сказав, що багато ветеранів бойових дій активно уникають спілкування з адміністрацією ветеранів, тому що бояться втратити самовладання поряд із пацієнтами, які, на їхню думку, «доять» систему.

«Зазвичай це турбує реальних ветеранів — хлопців, які найбільше бачили», — сказав він мені.

Однак переважна більшість травмованих ветеранів не симулює свої симптоми. Вони повертаються з воєн, які є безпечнішими, ніж ті, у яких воювали їхні батьки й діди, і все ж набагато більша кількість їх опиняється в ізоляції та депресії. Це стосується навіть тих, хто напяму не стикався з бойовими діями. Інакше кажучи, проблема полягає не так у травмі на полі бою, як у поверненні в суспільство. І ветерани в цьому не самотні. У Корпусі миру всі знають, що хай яким би важким було життя в країні, що розвивається, повернення в сучасну країну може бути набагато важчим. Одне дослідження показало, що кожен четвертий волонтер Корпусу миру повідомив, що відчував значну депресію після повернення додому, і ця цифра більш ніж удвічі вища для людей, які були евакуйовані з країни перебування під час війни чи іншої надзвичайної ситуації.

Дослідження в різних частинах світу показують, що відновлення від будь-якої травми після війни дуже залежить від суспільства, до якого належить людина, і що існують типи суспільств, які роблять цей процес відносно легким. Сучасне суспільство, здається, до них не належить. Серед американських ветеранів, якщо відсіяти явно перебільшену травму, з одного боку, та глибоку травму, з іншого, все ще є величезна кількість людей, які пережили цілком звичайний досвід війни, але все одно переживають небезпечне відчуження вдома. Клінічно кажучи, таке відчуження не є тим самим, що й ПТСР, — і, можливо, заслуговує на окрему діагностичну термінологію, — але й одне, й інше є наслідком військової служби за кордоном, тож зрозуміло, що ветерани та лікарі однаково схильні плутати їх. У будь-якому разі це змушує задуматися, що саме так смертельно гнітить у поверненні до сучасного суспільства.

* * *

Будь-яка дискусія щодо ветеранів та їхнього спільного досвіду відчуження має зважати на той факт, що дуже багато солдатів сумує за війною після її закінчення. Цей тривожний факт повторюється в письмових свідченнях війна за війною, країна за країною, століття за століттям. Хай як незручно про це говорити, схоже, частина бойової

травми полягає у відмові від війни. «Уперше в [нашому] житті... ми перебували в такій племінній ситуації, коли могли допомагати один одному без страху, — розповідав колишній стрілець 62-ї бригади берегової артилерії на ім'я Він Страке історику Стадсу Теркелу для книжки “Хороша війна” (The Good War). Страке також був відомим виконавцем фольклорних пісень і організатором робітничого руху, за часів Маккарті його занесли до чорного списку за політичну діяльність. — На кожному гармату було по п'ятнадцять чоловіків. У вас було п'ятнадцять хлопців, які вперше в житті не жили в конкурентному суспільстві. Ми не сподівалися стати офіцерами. Мені дуже подобалося те почуття... Саме відсутність конкуренції, кордонів і всіх тих фальшивих стандартів створила те, що я полюбив в армії».

Нещастя часто змушує людей більше залежати одне від одного, і ця близькість може породити певну ностальгію за лихими часами, до якої схильні навіть цивільні. Після Другої світової війни багато лондонців стверджувало, що сумують за захопливими та небезпечними днями бліцкригу. «Я був би не проти мати такий вечір, скажімо, раз на тиждень, бо зазвичай нічого захопливого не відбувається» — такий коментар про повітряні нальоти дав службі масового спостереження один чоловік. Війна, за якою сумують, навіть не обов'язково має бути бойовими діями: «Я пережив епідемію СНІДу, — написав один американець у 2014 році в коментарях до онлайн-лекції про війну. — Тепер, коли СНІД більше не є смертним вироком, я маю визнати, що сумую за тими днями надзвичайного братерства... що призвели до глибоких емоцій і усвідомлень, які перевершують усе, що я відчував від часів епідемії».

Імовірно, люди сумують не за небезпекою чи втратою, а за єдністю, яку ці речі часто породжують. У групі людина зазнає очевидних стресів, але в ізоляції ці стреси можуть бути більшими, тому під час катастрофічних подій зростає відчуття внутрішнього благополуччя. Більшість приматів, включно з людьми, напрочуд соціальні, й зафіксовано дуже мало випадків, коли примати-одинаки виживають у дикій природі. Сучасний солдат, який приїжджає з бойових дій, або той, хто вижив у Сараєві, повертається зі згуртованої групи, заради створення якої люди еволюціонували, назад у суспільство, де більшість людей працює поза межами дому, дітей навчають

незнайомці, сім'ї ізольовані від ширшої спільноти, а особиста вигода майже повністю затьмарює колективне благо. Навіть якщо він або вона є частиною сім'ї, це не можна порівняти з належністю до групи, яка ділиться ресурсами та переживає майже все разом. Хай якими були б технологічні переваги сучасного суспільства, а вони майже дивовижні, — та схоже, що індивідуалізований спосіб життя, породжений цими технологіями, є дуже жорстоким для людського духу.

«Вам доведеться бути готовим сказати, що ми погане суспільство, що ми антигуманне суспільство, — попередила мене антрополог Шерон Абрамовіц, коли я тестував на ній цю ідею. Абрамовіц була в Кот-д'Івуарі як волонтерка Корпусу миру під час початку громадянської війни у 2002 році й особисто мала надзвичайно тісні зв'язки, породжені скрутою та небезпекою. — Ми недобре ставимося одне до одного. Наш трайбалізм стосується надзвичайно вузької групи людей: наших дітей, подружжя, можливо, батьків. Наше суспільство відчужує, є технічним, холодним, воно збиває з пантелику. Наше фундаментальне бажання як людей полягає в тому, щоб бути поруч з іншими, а суспільство цього не дозволяє».

Однією з найпомітніших речей в армійському житті, навіть у підрозділах забезпечення, є те, що ти майже ніколи не буваєш на самоті. День за днем, місяць за місяцем ти перебуваєш достатньо близько, щоб якщо й не доторкнутися, то поговорити з дюжиною людей або й більше. Коли я був з американськими солдатами на віддаленому посту в Афганістані, ми спали по десятеро в одній хатині на ліжках, які були лише за метр одне від одного. Зі свого ліжка я міг дотягнутися рукою до трьох інших чоловіків. Вони хрюпали, розмовляли, вставали серед ночі, щоб сходити до вітру, але ми завжди почувалися в безпеці, тому що трималися групою. На форпост нападали десятки разів, але в оточенні тих галасливих чоловіків, які постійно хрюпали, я спав краще, ніж коли таборював на самоті в лісах Нової Англії.

Таке спання в оточенні групи було нормою протягом усієї історії людства й досі поширене в більшості країн світу. Північноєвропейські суспільства є одними з небагатьох, де люди сплять поодиноці або з партнером в окремій кімнаті, й це може мати значні наслідки для

психічного здоров'я загалом і для ПТСР зокрема. Практично всі ссавці отримують користь від товариства, навіть лабораторні щури швидше відновлюються після травми, якщо їх тримають у клітці з іншими щурами, а не наодинці. Як показали дослідження, у людей відсутність соціальної підтримки дозволяє вдвічі надійніше передбачити ПТСР, ніж ступінь тяжкості самої травми. Інакше кажучи, ви можете отримати легку травму — як, скажімо, у звичайній тиловій базі в Афганістані, й зазнати тривалого посттравматичного стресового розладу просто через відсутність соціальної підтримки вдома.

Антрополог Брендон Корт виявив схоже явище в селах південного Непалу, де роками точиться громадянська війна. У цьому районі є два типи сіл: виключно індуїстські, які мають різке класове розшарування, і змішані індуїстські та буддистські, які є набагато більш відкритими та згуртованими. Діти-солдати, незалежно від статі, які повернулися до класово розшарованих сіл, могли залишатися травмованими майже нескінченно довго, тоді як ті, хто повернулися до більш згуртованих сіл, зазвичай відновлювалися доволі швидко. «Рівень травми у деяких із них не відрізнявся від тих дітей, які взагалі не йшли на війну, — розповів мені Корт про тих колишніх комбатантів. — ПТСР — це розлад одужання, і якщо лікування зосереджується лише на виявленні симптомів, це патологізує та відчужує ветеранів. Але якщо фокус переноситься на родину та громаду, це ставить їх у ситуацію колективного зцілення».

Ізраїль — можливо, єдина сучасна країна, яка зберігає достатнє відчуття спільноти, щоб пом'якшити наслідки бойових дій у масовому масштабі. Всупереч десятиліттям періодичної війни, в армії Ізраїлю рівень ПТСР становить лише один відсоток, згідно з деякими оцінками. Дві головні причини цього, можливо, пов'язані з близькістю бойових дій — війна точиться буквально на їхньому порозі — й загальнонаціональною військовою службою. «Більшість людей служила в армії, — сказав мені доктор Ар'є Шалев, який останні двадцять років присвятив вивченню ПТСР. — Ті, хто повертається із зони бойових дій, знову інтегруються в суспільство, де цей досвід дуже добре розуміють. Ми провели дослідження за участю сімнадцятирічних підлітків, які втратили батька в армії, й порівняли їх із тими, хто втратив батька через нещасний випадок. Ті, чий батьки

загинули в бою, давали собі раду набагато краще, ніж ті, чиї батьки загинули внаслідок нещасного випадку».

За словами Шалева, що ближче широкий загал буде до реальних боїв, то краще розумітиме війну і менше труднощів буде в солдатів, коли вони повернуться додому. Під час Війни Судного дня 1973 року багато ізраїльських солдатів воювали на Голанських висотах, і їхні будинки були фактично за їхніми спинами. Із 1323 солдатів, поранених у тій війні та направлених на психіатричне обстеження, лише в близько 20 відсотків було діагностовано ПТСР, і менше 2 відсотків зберегли цей діагноз через три десятиліття. Ізраїльтяни отримують благо від того, що автор та етик Остін Дейсі описує як «колективне суспільне значення» війни. Воно дає солдатам контекст для їхніх втрат та жертв, які визнаються більшістю суспільства. Це допомагає не підпустити відчуття марності та люті, що можуть виникати серед солдатів під час війни, яка, здається, не має кінця.

Таке суспільне значення, ймовірно, не створюється шаблонними фразами на кшталт «Дякуємо за вашу службу», які багато американців зараз вважають за потрібне казати солдатам і ветеранам. Воно також не створюється вшануванням ветеранів на спортивних змаганнях, дозволом першими йти на посадку в літак або наданням їм незначних знижок у магазинах. Навпаки, ці символічні дії лише поглиблюють прірву між військовими та цивільним населенням, підкреслюючи той факт, що деякі люди служать своїй країні, але переважна більшість — ні. В Ізраїлі, де близько половини населення служить в армії, рефлексорна подяка за службу має так само мало сенсу, як подяка за сплату податків. Це нікому не спадає на думку.

* * *

Оскільки сучасне суспільство майже повністю прибрало травми та насильство з повсякденного життя, кожен, хто справді страждає від цього, вважається надзвичайно нещасливим. Це надає людям доступ до співчуття та ресурсів, але також створює ідентичність жертви, що може затримати одужання. Антрополог Денні Гоффман, який вивчав комбатантів племені менде під час і після громадянських воєн у Ліберії та Сьєрра-Леоне, виявив, що міжнародні гуманітарні організації представили концепцію жертви комбатантам, які до того часу зрідка

або взагалі ніколи не думали про себе як про жертв. «Формулювання “я теж жертва” не йде від самих учасників бойових дій, — розповів мені Гоффман.— [Організації з надання допомоги] приходили й казали: “Ви маєте почуватися саме так... і тоді матимете доступ до продовольства та навчання”».

У такому бідному суспільстві продовольчі пожертви та професійне навчання давали величезну перевагу колишнім учасникам бойових дій. Наслідком цього, розповів мені Гоффман, було те, що колишніх комбатантів заохочували бачити себе жертвами, а не злочинцями. Ці люди вчиняли жахливі акти насильства під час своїх війн, чимало з них відчували за це величезну провину, але так ніколи й не змогли подолати ці почуття, оскільки точне та осмислене розуміння насильства затьмарював їхній статус жертв. Учасники бойових дій менде часто описували бій як щось, що «розігриває» серце, і це доводить бійця до точки, коли він буквально стає іншою людиною. У такому стані він здатен як на велику мужність, так і на велику жорстокість. Такий стан гіперзбудження відомий багатьом солдатам та професійним спортсменам і міцно вкорінений у нейробіології мозку. Для менде це означає, що моральні ексцеси не обов'язково слід приносити з поля бою додому.

Я був і в Ліберії, і в Сьєрра-Леоне під час тих воєн — і комбатантів з «гарячим серцем» можна було впізнати безпомилково. Вони носили амулети та чарівні талісмани й поводитися так, ніби були одержимі, навмисно кидалися під постріли й танцювали, стріляючи зі зброї, щоб довести свою хоробрість. Здавалося, що життя інших людей для них не мало значення, тому що їхнє власне життя для них не мало значення.

Вони були справжніми нігілістами, і це робило їх найжахливішими людьми, яких я коли-небудь зустрів. За словами Гоффмана, навіть такі глибоко травмовані колишні комбатанти, як ці, могли б знову бути інтегровані в суспільство менде, за умови застосування таких тубільних концепцій, як «гаряче серце». Однак класифікація їх як жертв, із супутніми звичайними для західного суспільства перевагами та виплатами, значно ускладнила реінтеграцію.

Громадянська війна в сусідньому Кот-д'Івуарі розгорталася приблизно так само, хоча згодом гуманітарні організації мали менше доступу до учасників бойових дій. «У племінних культурах воєнні дії

можуть бути частиною процесу дорослішання, — сказала мені Шерон Абрамовіц. — Коли молоді люди повертаються з війни, це повернення розглядається як невід’ємна частина суспільства, до якого вони належать, і вони не почуваються чужими. У Сполучених Штатах ми віддаємо шану нашим ветеранам словами, плакатами та написами, але не даємо їм того, що справді важливо для американців, що справді виділяє вас як цінну для суспільства людину, — ми не даємо їм роботи. Усі похвали світу нічого не означають, якщо суспільство не визнає вас як людину, яка може зробити внесок цінною працею».

Такі антрополози, як Корт, Гоффман та Абрамовіц, визначили три чинники, які, схоже, вирішальним чином впливають на повернення бійців до цивільного життя. Скидається на те, що Сполучені Штати займають низькі місця за всіма трьома. По-перше, згуртоване та егалітарне племінне суспільство дуже добре справляється з пом’якшенням наслідків травми, але за самою своєю природою багато сучасних суспільств є прямо протилежними: ієрархічними та такими, що відчужують. Велике багатство Америки, хоч і є благословінням у багатьох аспектах, дозволило розвиватися індивідуалістичному суспільству, яке потерпає від високого рівня депресії та тривоги. І одне, й інше корелює з хронічним ПТСР.

По-друге, колишніх учасників бойових дій не слід розглядати як жертв або заохочувати їх сприймати себе жертвами. Можна бути глибоко травмованими, як, наприклад, пожежники через загибель колег та мирних жителів, і водночас не розглядатися через призму жертви. Довічні виплати з непрацездатності за такий розлад, як ПТСР, який піддається лікуванню і зазвичай не є хронічним, ризикують перетворити ветеранів на клас жертв, які, щоб прожити, повністю залежать від уряду. Сполучені Штати — заможна країна, яка може собі це дозволити, але в людському сенсі ветерани собі такого дозволити не можуть. Єдина роль, у якій солдатам ніколи не дозволено бачити себе під час бойових дій, — це роль жертви, тому що через пасивність, притаманну жертвам, вони можуть загинути. Таке сприйняття з них вибивають криками та постійними тренуваннями задовго до того, як вони наблизяться до поля бою. Але коли вони повертаються додому, на них дивляться з таким співчуттям, що це часто позбавляє їх можливості бути повноцінними членами суспільства. Деякі з них

справді є недієздатними, і про таких людей потрібно дбати негайно, — але тільки уявіть, як заплутує таке ставлення решту з них.

Мабуть, найважливіше, що мають відчувати ветерани, — це те, що вони так само потрібні й продуктивні в суспільстві, як і на полі бою. Воїни-ірокези, які перемогли майже кожне плем'я в радіусі 800 кілометрів від своєї рідної території, поверталися до спільноти, яка все ще потребувала їх, щоб полювати, ловити рибу та бути невід'ємною частиною повсякденного життя. Коли вони поверталися додому, перехід не відчувався, оскільки, як і в Ізраїлі, поле бою було продовженням суспільства — і навпаки. Нещодавні дослідження так званої «соціальної стійкості» визначили спільне використання ресурсів та егалітарний розподіл багатства як основні складові здатності суспільства до відновлення від труднощів. Суспільства, які мають високі показники соціальної стійкості, наприклад, кібуци в Ізраїлі, забезпечують солдатів значно сильнішим буфером проти ПТСР, ніж суспільства з низькою стійкістю. Фактично соціальна стійкість є навіть кращим показником передбачуваного відновлення після травми, ніж рівень стійкості самої людини.

На жаль, за останнє десятиліття американські солдати повернулися до країни, яка демонструє багато показників низької соціальної стійкості. Ресурси розподіляються нерівномірно, чверть дітей живе у злиднях, роботу важко знайти, а на мінімальну зарплату майже неможливо прожити. Замість того щоб мати можливість працювати та робити внесок у суспільство, що є дуже терапевтичним, великому відсотку ветеранів просто пропонують довічні виплати з непрацездатності. І вони, звісно, погоджуються — а чому б і ні? Суспільство, яке саме не розрізняє ступенів травми, не може очікувати цього від своїх воїнів.

Дзвінок додому з Марса

Оскільки мій батько виріс у Європі, у юності я часто їздив туди спочатку з родиною, а потім самотійно. Коли мені було трохи за двадцять, я потрапив у Памплону в Іспанії, на фестиваль Сан-Фермін, сумнозвісний біг биків. Одного вечора я опинився в маленькому барі, де підлога була вкрита тирсою, й розговорився з двома молодими іспанцями, які були такі п'яні, що ледве трималися на ногах. Один був у білій футболці й пив червоне вино зі шкіряного бурдюка. Щоразу, коли він намагався зробити ковток, то заливав вином футболку. На ньому також був пластиковий шолом вікінга, оздоблений по краю штучним камінням, про який він, здавалося, зовсім не пам'ятав, хоча коли ви з ним розмовляли, не зважати на той шолом було неможливо. Він пив і скалився, наче дурень, обіймав свого приятеля, і все було добре, поки в бар не зайшли троє марокканців. Вони були такі ж п'яні та щасливі, як і всі, поки найбільший із них не помітив шолом вікінга на голові мого приятеля. Він підійшов і схопив його. «Це мій шолом! — крикнув він французькою. — Ти вкрав його!»

Я перекладав, бо був єдиним, хто розмовляв і французькою, й іспанською. Мій знайомий схопився руками за шолом і закричав: «Неправда, це мій шолом!». І тут почалося. Раптом усі п'ять чоловіків схопилися за шолом; вони не билися, бо ніхто з них не хотів його відпускати, але було зрозуміло, що скоро почнеться бійка. Вони совалися по приміщенню, бурчали двома мовами й потроху ламали шолом, аж поки мій знайомий не закричав: «Заждіть! Заждіть! Заждіть!». Усі зупинилися. «Він зараз розірветься!» — сказав мій знайомий, вказуючи на шолом.

Вони ламали річ, якою кожен прагнув заволодіти, але ніхто не хотів поступатися. Запанувала тиша. Молодики вирячилися один на одного. Зрештою мій знайомий повернувся до мене й спитав надзвичайно елегантною та формальною іспанською, чи не міг би я посісти його місце біля шолома й захищати його з честю свого роду та свого імені. Я

все ще обмислював, як довго треба бути з кимось знайомим, щоб захищати його у бійці в барі, — години чи хвилини? Але погодився. Мій друг зняв свою руку з шолома й поклав туди мою. Тепер я був частиною кола й дивився на трьох п'яних марокканців, а мій друг біля барної стойки радився з барменом. Це було схоже на тиху формальну нараду під час кримінального судового процесу.

За хвилину бармен випрямився, дістав із-під стійки закриту кришкою пляшку червоного вина і передав її моєму другові. Запала повна тиша, все театральнo сповільнилося, ніби ми грали ролі за давнім сценарієм. Мій друг підійшов до нашого невеличкого абсурдного кола й налив у шолом червоного вина по вінця. Пам'ятаю, як вино торкнулося моїх пальців, і вони стали червоними. Тоді з великою помпою іспанець поклав одну руку під шолом і сказав усім випустити його з рук. Ми всі перезирнулись і один за одним відпустили руки. Тепер мій друг стояв із шоломом у піднятій догори руці, а червоне вино текло по краях. Він звернувся до найагресивнішого зі своїх супротивників: «Ти гість у моїй країні, — сказав він, а я перекладав. — Отже, спочатку п'єш ти».

Він запропонував шолом марокканцю, який прийняв його й відпив, а вино стікало по його шиї; потім він передав шолом чоловікові ліворуч. Той і собі відпив, а відтак передав шолом наступному, за годинниковою стрілкою. Коли настала моя черга, я зробив так само. Шолом ходив по колу, й коли спорожнів, у нього налили ще червоного вина. Інші відвідувачі почали повертатися до власних напоїв та розмов, і зрештою колишні бійці забули про шолом і почали передавати по колу вже саму пляшку з вином. Вона швидко спорожніла, й ми замовили нову і також почали передавати її по колу. Я захопився розмовою з іншими відвідувачами й звернув на них увагу десь за годину — всі п'ятеро чоловіків стояли в ряд, обійнявшись, та співали пісень двома мовами. Про шолом усі забули, він лежав під столом під їхніми ногами.

Мені сподобалося те, що цей випадок показав, якими близькими можуть бути енергії конфлікту й товарищкості між чоловіками. Це ніби дві грані однієї й тієї ж якості; просто змініть кілька деталей — і замість того, щоб іти до зіткнення, чоловіки прямують до єдності. Скидається на те, що навколо концепції приналежності існує великий

людський потенціал — хитрість полягає лише в тому, щоб переконати людей, що їхні спільні інтереси переважають конфлікт. Одного разу я запитав ветерана бойових дій, чи хотів би він мати у своєму житті ворога, чи ще одного близького друга. Він поглянув на мене, як на божевільного.

«Ну, ворога, сто відсотків, — відповів він. — Жодних питань. У мене вже й без того багато друзів». Відтак він ще трохи подумав. «Хай там як, я бився з усіма своїми найкращими друзями, і пику товкли одне одному, й вирубали. Зрозуміло, що ми завжди були п'яні, коли билися, але треба ж таке!»

І похитав головою, наче й сам у це не вірив.

* * *

Годі сперечатися з тим, що сучасне суспільство не схоже на рай. Переважній більшості з нас не потрібно особисто вирощувати або забивати власну їжу, будувати власне житло чи захищатися від диких тварин і ворогів. За один день ми можемо проїхати понад тисячу кілометрів, натискаючи ногою на педаль газу, або навколо світу, забронювавши місце в літаку. Коли відчуваємо біль, у нас є наркотики, які притупляють його, а коли ми в депресії, то маємо таблетки, які змінюють хімію нашого мозку. Ми дуже багато знаємо про Всесвіт — від субатомних частинок до наших власних тіл і скупчень галактик, — і використовуємо ці знання, щоб іще покращити і полегшити власне життя. Найбідніші люди в сучасному суспільстві користуються рівнем фізичного комфорту, який неможливо було уявити тисячу років тому, а найбагатші живуть буквально так, як люди уявляли собі життя богів.

І все-таки.

Сучасне суспільство має свою ціну, починаючи з того, чого воно коштує екосистемі, й закінчуючи втратами, які несе людська психіка. Однак найбільшою втратою, мабуть, буде втрата спільноти. Якщо роду людському загрожує щось, чого ми зараз не усвідомлюємо, то це або вирішиться на рівні спільноти, або ні. Якщо майбутнє планети залежить, наприклад, від економії води, то саме спільноти сусідів зможуть запроваджувати нові правила набагато ефективніше, ніж місцеві органи влади. Саме так ми розвивалися, щоб існувати, і це, очевидно, працює.

Двома способами поведінки, які вирізняли первісних людей, були систематичний обмін їжею та альтруїстичний захист групи. Інші примати такого майже не робили, але гомініди поводитися так дедалі частіше, й така поведінка допомогла їм на еволюційному шляху, який породив сучасний світ. Найбільш давнім та базовим визначенням спільноти або племені була група людей, яку ви б годували та захищали. Суспільство, яке не пропонує своїм членам можливості самовіддано діяти в такий спосіб, не є суспільством у жодному племінному значенні цього слова — це просто політичне утворення, яке за відсутності ворогів, імовірно, розвалиться саме собою. Солдати відчують цей племінний спосіб мислення на війні, але коли вони повертаються додому, то розуміють, що плем'я, за яке вони насправді воювали, було не їхньою країною, а їхнім підрозділом. Немає абсолютно ніякого сенсу жертвувати собою заради групи, яка сама не бажає жертвувати заради вас. Саме в такому становищі американські солдати перебувають останні півтора десятиліття.

Під час підготовки до війни в Іраку в 2003 році був період, коли на бамперах американських автомобілів почали з'являтися наклейки з написом «досить крові за нафту». Вони натякали, що війна в Іраку була через нафту; при цьому, здається, більшість людей абсолютно не помічала іронії розміщення таких наклейок на машинах, що працювали на нафті. Немає буквально жодного джерела нафти, яке не завдавало б величезної шкоди місцевому населенню чи навколишньому середовищу, і водіння автомобіля означає, що ви неминуче сприяєте цій шкоді. Я був глибоко проти війни в Іраку з інших причин. Але антивоєнна риторика навколо теми нафти з боку людей, які продовжували використовувати її для заправки своїх автомобілів, виявляла масштабне лицемірство, яке поширилося на весь політичний спектр. Громадськість часто звинувачують у тому, що вона далека від армії, — але, правду кажучи, вона далека майже від усього. Сільське господарство, видобуток корисних копалин, зокрема газу та нафти, транспортування насипних вантажів, лісозаготівля, рибальство, будівництво інфраструктури — люди, які найбільше залежать від усіх цих галузей, завдяки яким продовжує існувати країна, здебільшого про них і не задумуються.

Хай якою великою була жертва, що приносять американські солдати, американські робітники, цілком можливо, приносять жертву ще більшу. Під час виконання небезпечної роботи щороку гине значно більше американців, ніж за всю афганську війну. У 2014 році, наприклад, 4679 працівників втратили життя на робочому місці. Понад 90 відсотків цих смертей припадали на молодих чоловіків, які працювали в галузях промисловості з рівнем смертності, порівнянним з тим, що є в більшості військових частин США. Роботи, які громадськість може безпосередньо спостерігати, як-от будівництво, зазвичай менш поважані та менш оплачувані, ніж роботи, які виконуються за зачиненими дверима, зокрема робота з нерухомістю та фінансами. І все ж саме ці роботи забезпечують нагальні фізичні потреби суспільства. Будівельники важливіші для повсякденного життя, ніж біржові брокери, однак перебувають набагато нижче на соціальних та фінансових щаблях.

Ця фундаментальна відсутність зв'язку дозволяє людям діяти банально, але неймовірно егоїстично. Рейчел Єгуда вказала на засмічення як на ідеальний приклад повсякденного символу роз'єднаності суспільства. «Це жахливо бачити, тому що це ніби інкапсулює думку про те, що ти сам собою, що дух захисту чогось спільного відсутній, — сказала вона мені. — Це втілення гасла “кожен сам за себе”. Це протилежність армії».

У цьому сенсі розкидання сміття є надзвичайно дріб'язковою версією позову про державну допомогу для банку на мільярд доларів або шахрайських заявок на виплати з інвалідності. Коли ви кидаєте сміття на землю, то, очевидно, не вважаєте себе приналежними до світу, по якому пересуваєтеся. А коли ви шахрайським шляхом вимагаєте гроші від уряду, то, зрештою, крадете у власних друзів, родини та сусідів — або в друзів, родини та сусідів інших людей. Це набагато більше ослабляє морально вас, ніж фінансово — вашу країну. Одного разу проблемний молодий хлопець запитав мого друга Елліса, чи є вагома причина не відривати лапки павуку. Елліс сказав, що є.

«Але ж павуки не відчують болю», — відповів хлопець.

«Мене хвилює не павук», — сказав Елліс.

Звісно, найвищим актом відмежування є не засмічення чи шахрайство, а насильство проти власного народу. Коли в 1860-х роках націю навахо — вони називали себе дене — оточили та ув'язнили в резервації, у їхній культурі проявилось жахливе явище. Воїнські навички, які тисячоліттями захищали дене, більше не були актуальними в цю похмуру нову еру, і люди хвилювалися, що ті самі навички тепер будуть спрямовані всередину, проти суспільства. Це зміцнило їхню віру в тих, кого називали скінвокерами⁴, або еє наалдлоошіі.

Скінвокери майже завжди були чоловіками й носили шкури священних тварин, щоб привласнити їхню силу і за її допомогою вбивати людей свого племені. Вони могли неймовірно швидко пересуватися пустелею, їхні очі палали, наче розпечене вугілля, і вважалося, що вони могли паралізувати вас одним поглядом. Також побутувала думка, що вони нападають на віддалені поселення вночі й убивають людей, а іноді навіть пожирають їхні тіла. Люди все ще боялися скінвокерів, коли я жив у резервації навахо в 1983 році, й, відверто кажучи, на момент свого від'їзду звідти я теж їх боявся.

Фактично в кожній світовій культурі є своя версія міфу про перевертнів-скінвокерів. У Європі, наприклад, їх називали вовкулаками (або «людиною-вовком» староанглійською мовою). Міф стосується основного страху людського суспільства: ви можете захистити себе від зовнішніх ворогів, але залишатися вразливими перед одним безумцем у власній спільноті. Англо-американська культура не визнає загрози скінвокерів, але має власну версію цього міфу. З початку 1980-х років кількість випадків масової стрілянини у Сполучених Штатах почала зростати дедалі швидше, поки приблизно у 2006 році не подвоїлася. Таку безтямну стрілянину зазвичай визначають як напади, під час яких четверо або більше випадкових людей стають жертвою одного стрільця в одному й тому самому місці. Тож ці злочини майже цілком збігаються з тією загрозою, якої, здавалося, найбільше боялися в резервації навахо: вбивства чи каліцтва, заподіяного особою, яка відкинула всі соціальні зв'язки й нападає на людей, коли ті найбільш вразливі та непередбачувані. У сучасному суспільстві це відбувається не в дерев'яних хатинках, а в

кінотеатрах, школах, торгових центрах, культових спорудах або просто під час прогулянки вулицею.

З цього погляду типи спільнот, де зазвичай кояться такі злочини, є показовими. У міському гетто, наприклад, випадків безтямної стрілянини не було; насправді, невивіркові напади на школи майже завжди кояться в безпечних містах із переважно білим населенням. Приблизно половина таких вбивств відбувається в заможних громадах або тих, де проживає вищий середній клас; решта — здебільшого в сільських містечках із низьким рівнем злочинності, жителями яких переважно є білі християни. Майже 600 людей були вбиті в результаті таких атак із 1980-х років. Насправді за визначенням стрілки, що скоюють такі злочини, є соціопатами з глибокими порушеннями психіки, — але з цього безпосередньо впливає запитання, чому соціопати в містах із високим рівнем злочинності не спрямовують зброю на інших людей так, як це роблять у заможніших громадах.

Перестрілки між бандами, хоч якими невивірковими вони часто бувають, усе-таки не мають такого нігілістичного характеру. Вони, радше, вкорінені в надзвичайно сильному почутті групової лояльності та помсти, а випадкові перехожі іноді гинуть у процесі. Уперше Сполучені Штати постраждали від хвилі такої безтямної стрілянини в 1930-х роках, коли суспільство зазнало серйозного стресу та розколу під час Великої депресії. Схильні до насильства люди з глибокими психічними проблемами могли не відчувати, що їх обмежують соціальні зв'язки, які стримували попередні покоління потенційних убивць. Випадки масових убивств значно зменшилися під час Другої світової війни, потім знову збільшилися в 1980-х роках, і відтоді лише зростають. Можливо, варто задуматися нам тим, чи, попри всю свою матеріальну вдачу, життя американського середнього класу не втратило певне вкрай важливе відчуття єдності, яке інакше могло б стати на заваді апокаліптичній жорстокості відчужених від суспільства чоловіків.

Востаннє Сполучені Штати переживали таку єдність після терористичних атак 11 вересня — недовго. Протягом наступних двох років випадків масової стрілянини не фіксувалося. Ефект був особливо виразним у Нью-Йорку, де рівень насильницьких злочинів, самогубств і психічних розладів впав одразу після атак. Як відомо, під

час війни в багатьох країнах антисоціальна поведінка знижується. Рівень самогубств у Нью-Йорку впав приблизно на 20 відсотків за шість місяців після терактів, рівень вбивств — на 40 відсотків, а фармацевти не помітили збільшення кількості нових пацієнтів, яким би вперше виписали рецепти на ліки від тривожності та антидепресанти. Ба більше, ветерани, які проходили лікування від ПТСР у службі у справах ветеранів, відчували помітне зниження симптомів протягом наступних місяців після терактів 11 вересня.

Одним зі способів визначити, чого не вистачає в повсякденному американському житті, може бути вивчення того, яка поведінка виникає спонтанно, коли це життя порушується.

* * *

«Я лише раз спілкувався із Марса з мамою», — розповів мені ветеран війни у В'єтнамі на ім'я Грегорі Гомес про фізичну та духовну відстань між його домом і зоною бойових дій. Гомес — індіанець апачі, який виріс у Західному Техасі. Гомес каже, що в 1915 році техаські рейнджери заарештували і стратили його дідуся, бо хотіли заволодіти його землею. Вони насадили його на гілку дерева, відрізували йому геніталії й запхали до рота. Відповідно, за словами Гомеса, він не відчував відданості уряду США, але все одно пішов служити у В'єтнам добровольцем.

«Більшість із нас, індіанських хлопців, які поїхали до В'єтнаму, зробили це тому, що ми були воїнами, — сказав мені Гомес. — Я воював не за цю країну. Я воював за Матір-Землю. Хотів отримати бойовий досвід. Подивитись, як у мене це вийде».

Гомес служив у розвідувальному підрозділі морської піхоти, одному з найелітніших військових підрозділів США. Він був частиною команди з чотирьох чоловіків, яких гелікоптером на декілька тижнів закидали в джунглі на північ від демілітаризованої зони. У них не було ні медиків, ні авіаційної підтримки, і Гомес сказав, що вони не наважувалися їсти американські сухі пайки, бо боялися, що запах тіла видасть їх на близькій відстані. Вони їли в'єтнамську їжу та спостерігали, як ворожі солдати проходять лише за кілька метрів у густих джунглях. «Кожен, хто пережив щось подібне, отримав травму, незворотню, — сказав він

мені. — Вам сімнадцять, вісімнадцять чи дев'ятнадцять, і ви просто в тупику. Ви перетворюєтеся на дуже старих чоловіків».

Американські індіанці, пропорційно, постачають на американські війни більше солдатів, ніж будь-яка інша демографічна група в країні. Вони також є продуктом давньої воїнської культури, яка докладає великих зусиль, щоб захистити воїна від суспільства, і навпаки. Хоча ці традиції, очевидно, перервалися після закінчення індіанських воєн, можливо, є чого повчитися з принципів, на яких вони ґрунтуються. Коли Гомес повернувся додому в Західний Техас, він фактично понад десять років ховався від людей. Він не пиячив і жив звичайним життям, за винятком того, що час від часу заходив у магазин на розі, щоб купити газованої води, й приходив до тьми десь в Оклахома-Сіті чи східному Техасі, не маючи жодного уявлення, як він туди потрапив.

Нарешті він почав відвідувати терапевта у службі в справах ветеранів, а також проходив традиційні індіанські ритуали. Це поєднання, схоже, спрацювало. «Ми проводимо багато церемоній пропарювання в індіанській лазні для фізичного та духовного очищення, — сказав він мені. — Церемонія пошуку видінь зазвичай триває чотири дні, й ти увесь цей час перебуваєш у пості, щоб твоя система добре очистилася. Ти ніби проходиш детоксикацію. Ти добряче кайфуєш».

У 1980-х роках Гомес пройшов надзвичайно болісну церемонію під назвою «Танець Сонця» — традиційну церемонію племені лакота, яка протягом багатьох років була заборонена урядом США. У 1934 році її нарешті знову легалізували. На початку церемонії танцюристам устромляють у шкіру грудей дерев'яні кілки. До кілків прив'язують шкіряні ремінці, які з іншого боку прикріплюють до високої жердини в центрі танцювального майданчика. Під рівний барабанний бій танцюристи переміщуються по колу й натягують ремінці доти, доки — через багато годин — не звільняються нарешті від кілків.

«Я танцюю в зворотному напрямку, викидаю руки вгору й кричу; я можу бачити ніби в уповільненому русі ремені та кілки, що пронизують шкіру; вони вилітають із моїх грудей у бік старовинного дерева, — так описав мені Гомес цей досвід. — У мене було неймовірне відчуття ейфорії та сили, ніби я міг зробити все, що завгодно. Саме тоді відбувається зцілення. Саме тоді відбуваються зміни в житті».

Американські племена дуже відрізнялися за своєю культурою та економікою, тому мали різне ставлення до війни. Кочові кінні культури північних прерій, як-от лакота і шаєни, вважали війну шансом для молодих чоловіків довести свою честь і мужність. Апачі уникали відкритого бою, віддаючи перевагу рейдерським експедиціям, покладалися на хитрість та витривалість. Осілі племена папаго, чия економіка базувалася переважно на сільському господарстві, вважали війну різновидом божевілля. Чоловіки, які були змушені вступити в бій через напади інших племен, мали пройти шістнадцятиденний ритуал очищення, перш ніж могли повернутися до суспільства. Уся громада брала участь у цих ритуалах, оскільки вважалося, що кожна людина в племені постраждала від війни. Після церемонії воїнів вважали вищими за своїх непосвячених однолітків — адже хай якою б огидною та божевільною була війна, все одно вважалося, що вона принаймні надає мудрість.

Щоб полегшити перехід до цивільного життя після обох світових війн, індіанські ветерани вдавалися до традиційних церемоній у своїх резерваціях. Танець гарбуза племені кайова, зокрема, популяризували серед племен, намагаючись загоїти душевні рани війни. У 1980-х роках Міжплеменна асоціація ветеранів в'єтнамської ери почала проводити щорічні літні святкові ритуальні зустрічі (powwow) в Оклахомі, які були відкриті для ветеранів усіх рас. Коли вони виконували танець гарбуза, то тягли за собою захоплені прапори В'єтконгу через той самий бруд, через який їхні попередники тягли американські прапори під час індіанських війн. «Воїнам мали дати визнання, їм доручалося піклуватися про інших, практикувати самодисципліну та бути лідерами, — писав один антрополог про ці церемонії. — Суспільний договір мав тепер вигляд вічаша ятапіка (“чоловік” плюс “вони хвалять”)).».

Сучасна Америка — це світське суспільство, яке, очевидно, не може просто запозичити індіанську культуру, щоб зцілити власні душевні рани. Але сучасне суспільство може запозичити дух спільного зцілення та зв'язку, який є основою цих церемоній. У всіх культурах церемонії створюються для передачі досвіду однієї групи людей ширшій спільноті. Коли люди ховають близьких, одружуються чи закінчують коледж, відповідні церемонії повідомляють спостерігачам

дещо вкрай важливе. Танець гарбуза дозволяв воїнам розповідати про свої бойові подвиги та розігрувати їх перед людьми, яких вони захищали. Якщо сучасна Америка не розробить способи суспільного протистояння емоційним наслідкам війни, останні продовжуватимуть випалювати діру в самих ветеранах.

Якось я брав участь у панельній дискусії про війну з Карлом Марлантесом. Карл — мій хороший друг, і я знаю, що він дуже пишається тим, що очолював взвод морської піхоти в найважчих боях війни у В'єтнамі. У якийсь момент дуже схвилюваний чоловік підвівся і почав кричати, що він також ветеран В'єтнаму і що ми з Карлом геть нічого не розуміємо про війну — це було огидно в усьому, до найменших деталей. Потім він вискочив із залу.

«Ось що, — нарешті сказав Карл у цілковитій тиші, — зокрема, станеться, якщо ви справді дозволите ветеранам висловлювати свою думку про війну».

Цілком можливо, що цей пан війни та бойових дій майже або взагалі не бачив, а просто сильно переймається цією темою. Або він, можливо, тричі з'їдив на найважчі бої, і це досі надзвичайно сильно на нього впливає. У будь-якому разі очевидно, що йому потрібен спосіб висловити свої почуття перед ширшою спільнотою. Сучасне суспільство рідко дає ветеранам — та й будь-кому — можливість це зробити. На щастя, свобода слова означає, що серед іншого ветерани мають право стояти на розі вулиць із мегафонами та «порушувати спокій». Більш гідним способом було б запропонувати ветеранам по всій країні використовувати приміщення ратуші на кожен День ветеранів, щоб вільно розповідати про свій досвід під час війни. Дехто казатиме, що війна — це найкраще, що з ними траплялося. Інші будуть такі розлючені, що їхні слова навіть важко буде зрозуміти. Ще хтось так плакатиме, що взагалі не зможе нічого сказати. Але така громадська церемонія могла б нарешті повернути досвід війни всьому нашому народові, замість того щоб залишати його лише для тих, хто воював. Звична фраза «Я підтримую військо» означала б готовність раз на рік з'являтися в ратуші, щоб вислухати цих людей.

У День ветеранів 2015 року ратушу в місті Марблгід, штат Массачусетс, відкрили саме для такої події. Кілька сотень людей заповнили залу й понад дві години слухали, як ветерани один за

іншим виходили вперед, щоб звільнитися від тягара війни. Одним із перших виступив ветеран Корейської війни, який у віці п'ятнадцяти років намагався стати морським піхотинцем. Йому відмовили, але забрали трьох його друзів, які всі були вбиті в бою та поховані поряд на Окінаві. За кілька років він прийшов на їхні могили, щоб віддати їм шану дорогою до Кореї. Літня жінка встала і сказала, що вона воювала у В'єтнамі як чоловік, а потім повернулася і змінила стать. Інший ветеран В'єтнаму просто читав цитату за цитатою чиновників адміністрації Буша, які, на його думку, брехали про війну в Іраку. Мій друг Брендан О'Бірн розповів про зустріч із матір'ю свого друга Хуана Рестрепо, якого вбили за два місяці після відправлення в Афганістан. Мати Рестрепо запитала Брендана, чи пробачив він убивцю її сина, і він відповів, що ні, не пробачив. Вона сказала йому, що він повинен пробачити.

«Ось коли я почав одужувати, — сказав Брендан слухачам. — Коли відпустив у собі гнів».

* * *

Повернувшись додому, сучасні ветерани часто усвідомлюють, що вони готові померти за свою країну, але не знають, як для неї жити. Важко зрозуміти, як жити для країни, яка регулярно розриває себе на шматки вздовж усіх можливих етнічних і демографічних кордонів. Різниця в доходах між багатими та бідними продовжує зростати, багато людей живуть у громадах, розділених за расовою ознакою, люди похилого віку здебільшого ізольовані від суспільного життя, а масові вбивства під час стрілянини відбуваються так часто, що залишаються у стрічці новин лише на день-два. Що ще гірше, політики час від часу звинувачують суперників у навмисних спробах завдати шкоди власній країні — звинувачення таке руйнівне для єдності групи, що більшість суспільств минулого, ймовірно, карали б за нього як за форму державної зради. Це повне божевілля, й ветерани про це знають. Під час бою солдати фактично ігнорують расові, релігійні та політичні відмінності всередині свого взводу. Не дивно, що багато хто з них страждає від сильної депресії, коли повертається додому.

Я знаю, що таке повернутися до Америки із зони бойових дій, оскільки сам це багато разів робив. Спочатку переживаєш щось на

кшталт шоку від рівня комфорту та процвітання, якими ми насолоджуємося, але потім настає гнітюче усвідомлення того, що ми живемо в суспільстві, яке по суті воює проти самого себе. Залежно від своїх поглядів, люди з неймовірною зневагою говорять про багатих, бідних, освічених, іноземців, президента або про весь уряд США. Такий рівень зневаги здебільшого приберігають для ворогів під час війни, але зараз його застосовують до своїх співгромадян. На противагу критиці, зневага зазвичай є особливо токсичною, оскільки натякає на моральну вищість того, хто говорить. Зневагу часто спрямовують на людей, яких виключили з групи й проголосили недостойними її благ. Її часто використовують владні структури для словесного виправдання тортур та насильства. Часто зневага є однією з чотирьох моделей поведінки, які можуть статистично передбачити ймовірність розлучення серед одружених пар. Люди, які говорять одне про одного зі зневагою, навряд чи надовго залишаться разом.

Найбільш тривожна риторика йде з диспуту між лібералами та консерваторами. Це небезпечна втрата часу, оскільки обидві сторони мають рацію. Вічне занепокоєння консерваторів високими податками, які підтримують «нижчий клас», що не працює, має абсолютно законні витоки в нашому еволюційному минулому, і його не можна просто так відкидати. Доісторичні гомініди вели доволі жалюгідне життя, у якому дармоїди становили пряму загрозу для виживання, і тому вони розвинули гостре відчуття того, чи не є дармоїдами члени їхньої власної групи. Точно так само однією з характерних рис раннього людського суспільства була поява культури співчуття, яка спонукала піклуватися про хворих, літніх, поранених і нещасних. У сьогоднішній термінології це відображає загальне занепокоєння лібералів, яке також слід враховувати. Ці дві рушійні сили співіснували сотні тисяч років у людському суспільстві та були належним чином законодавчо закріплені в цій країні у двопартійній політичній системі. Вічна суперечка щодо так званих програм надання права на пільги — і, ширше, щодо ліберальних та консервативних поглядів — ніколи не буде розв'язана, оскільки кожна сторона представляє давню і абсолютно необхідну складову нашого еволюційного минулого.

Отже, як об'єднати безпечну, заможну країну, яка поринула в політичну гру з нульовою сумою⁵? Як змусити ветеранів відчувати, що

вони повертаються до згуртованого суспільства, за яке варто було битися насамперед? Я поставив це запитання Рейчел Єгуді з лікарні Маунт-Сінай у Нью-Йорку. Єгуда зблизька бачила вплив такого антисоціального розколу на травмованих ветеранів. «Якщо ви хочете зробити суспільство дієвим, то не робите постійний наголос на відмінностях, натомість акцентуйте на нашій спільній людяності, — сказала вона мені. — Мене лякає кількість людей, які зосереджуються на відмінностях. Чому ви зосереджуєтеся на тому, як ви відрізняєтеся одне від одного, а не на тому, що нас об'єднує?»

Сполучені Штати такі могутні, що єдиною країною, здатною їх знищити, можуть бути самі Сполучені Штати, — а це означає, що найефективнішою терористичною стратегією було б просто залишити країну в спокої. Тоді найпотворніші партизанські тенденції Америки могли би проявитися без жодних перешкод з боку об'єднаного впливу війни. Найвища зрада племені полягає не в тому, щоб діяти конкурентно, — це, навпаки, слід заохочувати, — а в тому, щоб утверджувати свою владу через відлучення інших людей від групи. Саме це намагаються зробити політики обох партій, коли плюються отруйною риторикою в бік своїх конкурентів. Так чинять і медійні фігури, коли виходять за межі критики своїх співгромадян і відверто ображають їх. Обмовляти людей, із якими ви ділите бойовий форпост, — це неймовірна дурість, а публічні особи, які уявляють, що їхня нація потенційно не є одним величезним бойовим форпостом, вводять себе в оману.

У 2009 році американський солдат на ім'я Боуі Бергдал прослизнув крізь щілину в колючому дроті на своєму бойовому посту на півдні Афганістану й розчинився в темряві ночі. Солдата швидко схопив патруль талібів, а його відсутність зумовила масову пошукову операцію з боку американських військових, що поставило під загрозу життя тисяч його товаришів по зброї. Рівень зради, який відчували тоді солдати, був таким екстремальним, що багато хто закликав судити Бергдала за державну зраду, коли його повернули на батьківщину п'ять років по тому. Технічно його злочин не був державною зрадою, тому американські військові звинуватили його в дезертирстві з бойового посту — порушенні, максимальним покаранням для якого досі передбачена смертна кара.

Коллективне обурення сержантом Бергдалом базувалося на дуже обмеженій інформації, але є чудовим прикладом племінного кодексу, який кожна група або країна використовує, щоб залишатися єдиною та відданою собі. Хоча обурення в Сполучених Штатах можна вважати навіть недостатньо масштабним. Бергдал поставив під загрозу величезну кількість людей і міг стати причиною смерті до шести військових. Але об'єктивно він завдав своїй країні набагато меншої шкоди, ніж фінансовий крах 2008 року, коли банкіри поставили на кін трильйони доларів платників податків у відверто шахрайських оборудках з іпотечними кредитами. Ці злочини були скоєні, коли сотні тисяч американців воювали та гинули у війнах за кордоном. Під час фінансової кризи майже 9 мільйонів людей втратили роботу, 5 мільйонів сімей залишилися без домівок, а рівень безробіття подвоївся до приблизно 10 відсотків.

Протягом близько століття рівень самогубств у країні майже точно відображав рівень безробіття, а після фінансового краху рівень самогубств в Америці зріс приблизно на 5 відсотків. У статті, опублікованій у 2012 році в журналі The Lancet, епідеміологи, які вивчають самогубства, підрахували, що протягом перших двох років рецесія коштувала близько 5000 додаткових американських життів — в основному білих чоловіків середнього віку. Це практично дорівнює втратам США в іракській та афганській війнах, разом узятих. Якщо сержант Бергдал зрадив свою країну, — а це легко довести, — то, безумовно, банкіри та біржові брокери, які спричинили фінансовий крах, також це зробили. І все ж вони й близько не викликали такого обурення, як Бергдал. Жодному топменеджеру високого рівня навіть не висунули обвинувачення у зв'язку з фінансовим крахом, а тим паче нікого з них не засудили і не відправили до в'язниці; більшість продовжила отримувати величезні щорічні бонусні виплати. Джозеф Кассано з AIG Financial Products, відомий як «містер кредитний дефолтний своп», керував підрозділом, що вимагав 99 мільярдів доларів державної допомоги, й водночас розподілив 1,5 мільярда доларів бонусів наприкінці року серед своїх співробітників, зокрема 34 мільйони доларів виплатив сам собі. Роберт Рубін із Сітібанку отримав у 2008 році 10 мільйонів доларів бонусу як член ради директорів компанії, що потребувала 63 мільярди доларів федеральних

коштів, щоб уникнути краху. Нижче за шкалою оплати праці понад 5000 біржових брокерів із Волл-стріт отримали бонуси в розмірі 1 мільйона доларів США або більше, незважаючи на те, що вони працювали в дев'яти фінансових компаніях, які отримали найбільшу фінансову допомогу від уряду США.

Жодна політична партія рішуче та однозначно не засудила цих чоловіків за їхню зраду американського народу, проте всі вони поспішили облили брудом сержанта Берґдала. Може здатися, що країні, яка так довільно застосовує свій стандарт лояльності, доволі важко випрацювати племінний етос будь-якого типу. На щастя, це не так. Діяти в дусі племені — це просто означає бути готовим піти на суттєві жертви заради своєї громади — вашого району, місця роботи чи всієї країни. Очевидно, що для цього не обов'язково бути морським котиком.

Наприкінці 2015 року, коли я закінчував цю книжку, то побачив у New York Times публікацію від родини чоловіка на ім'я Мартін Бауман, який мирно помер у віці вісімдесяти п'яти років. У тексті пояснювалося, що пан Бауман вступив до лав армії у 1950-х роках, під час служби заразився поліомієлітом, закінчив коледж відповідно до Закону про пільги демобілізованим та зрештою заснував успішну компанію з працевлаштування в Нью-Йорку. Компанія знаходила людей на найвищі керівні посади по всій країні, але це не захистило її від економічного спаду, і в 1990-х роках фірма Баумана пережила свій перший збитковий рік за три десятиліття.

У повідомленні було зазначено, що пан Бауман зібрав своїх співробітників і попросив їх погодитися на зменшення заробітної плати на 10 відсотків, щоб йому не довелося нікого звільнити. Усі погодилися. Потім він потайки вирішив відмовитися від власної зарплати, поки в компанії все не владнається. Працівники дізналися про це лише тому, що їм розповів бухгалтер.

Вочевидь, Бауман розумів, що справжнє лідерство, те, від якого залежать життя інших, може вимагати від упливових людей ставити себе на останнє місце, і що він був одним із таких людей. Я зв'язався з офісменеджеркою Дінною Шарф і запитав її, що пан Бауман думав про поведінку керівників Волл-стріт під час фінансового колапсу 2008 року. «О, він був дуже розлючений, — сказала вона. — Він усе

життя був республіканцем, бідним хлопцем із Бронкса, який заробив трохи грошей; але він просто оскаженив від того, що сталося. Він не розумів жадібності. Він не міг зрозуміти: якщо у вас є сто мільйонів доларів, навіщо вам ще один мільйон?»

Бауман добровільно служив своїй країні, своїм працівникам та іншим людям з інвалідністю, започаткувавши для них власний стипендіальний фонд. Він точно розумів, що належність до суспільства вимагає жертви і що жертва віддає назад набагато більше, ніж коштує сама. (Після того як війна в Боснії закінчилася й суспільна солідарність була втрачена, хтось написав фарбою на стіні: «Коли було справді погано, було краще».) Це почуття солідарності лежить в основі того, що означає бути людиною, і, безсумнівно, воно допомогло нам дійти до цього екстраординарного моменту нашої історії.

І саме воно може бути єдиним, що допоможе нам цей момент пережити.

Післямова

Працюючи над цією книжкою, я прочитав блискучу працю антрополога Крістофера Боема *Moral Origins* («Походження моралі»). На сторінці 219 він цитує іншого антрополога, Елеонору Лікок, яка провела багато часу з індіанцями племені крі на півночі Канади. Лікок розповідає історію про те, як вона пішла на полювання з чоловіком племені крі на ім'я Томас. Глибоко в хащах вони зустріли двох незнайомих дуже голодних чоловіків, у яких закінчилася їжа. Томас віддав їм усе своє борошно та сало, незважаючи на те, що в результаті йому довелося б передчасно перервати власну подорож. Лікок допитувалася в Томаса, чому він це зробив, доки йому нарешті не увірвався терпець.

«Припустимо тепер не дати їм борошна, сала, — ламаною англійською пояснив він. — Просто мертвий всередині».

Ось так я нарешті отримав відповідь, чому безхатько у містечку Джиллетт подарував мені свій обід тридцять років тому: просто мертвий всередині. Це було єдине, чим він, хоч і був бідним, категорично відмовлявся бути.

Подяки

Перш за все я хотів би подякувати моїм хорошим друзям і родині, які поділилися своїми думками, розмовляли зі мною на цю тему і прочитали різні чернетки цієї книжки. Серед цих людей Роб Лівер, Мелік Кейлан, Остін Дайсі, Даніела Петрова, Алан Гаффман, Джош Вайтцкін, Брендан О'Бирн та моя мати Еллен. На додаток, психолог Гектор Гарсія надав мені неймовірно цінні поради щодо деяких наукових аспектів цієї книжки. А Барбара Гаммонд була постійним джерелом підтримки, мудрості та порад, які врятували мене від багатьох помилок і глухих кутів.

Я також у боргу перед моїм агентом Стюартом Крічевські, моїм редактором Шоном Десмондом, моїми видавцями Кейсі Сейпол та Брайном Маклендоном. Я хотів би подякувати Дебу Футтеру та Джеймі Раабу з Grand Central, а також Полу Самуелсону, який займався повсякденними деталями рекламних заходів. Марі Окуда також виконала чудову роботу як старший редактор рукопису, і я дуже вдячний за її прекрасне володіння англійською мовою. У першому варіанті книжка з'явилася в журналі Vanity Fair, і я дякую Грейдону Картеру та Дагу Стампфу за те, що вони довірилися моєму чуттю щодо цієї теми. Я був би абсолютно розгубленим без героїчних зусиль моєї дослідниці Рейчел Гіп-Флорес, якій вдалося відповісти на кожен дивний та незрозумілий запит з тих, якими я її закидав.

Мій батько помер у 2012 році. Багато ідей у цій книжці було сформовано в розмовах із ним про складні благословіння «цивілізації», що тривали ціле життя. Протилежний погляд висвітлив мій друг і прийомний дядько Елліс Сеттл, який зазначив, що білі полонені американських індіанців часто не бажали репатріації до колоніального суспільства. Ця ідея залишалася в моїй пам'яті протягом тридцяти років, доки вона знову не з'явилася як можливе пояснення того, чому так багато солдатів, яких я знав, сумували за війною, у якій брали участь. Ці два пориви здавалися приблизно

аналогічними, і я вирішив розвинути цю ідею, як міг. Результатом є ця книжка.

Джерела

Чоловіки і пси

- Association of Certified Fraud Examiners. "ACFE Report Estimates Organizations Worldwide Lose 5 Percent of Revenues to Fraud." <http://www.acfe.com/press-release.aspx?id=4294973129>.
- Axtell, James. *The European and the Indian: Essays in the Ethnohistory of Colonial North America*. New York: Oxford University Press, 1981.
- Axtell, James. *White Indians of Colonial America*. Fairfield, WA: Ye Galleon Press, 1979.
- Battin, Margaret Pabst, ed. *The Ethics of Suicide: Historical Sources*. New York: Oxford University Press, 2015.
- Beasley, Mark S., et al. *Fraudulent Financial Reporting, 1998–2007*. Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission. <http://www.coso.org/documents/COSOFRAUDSTUDY2010.pdf>.
- Bennett, John T. "Lawmakers Push Defense Fraud, Waste Report to Influence Supercommittee Cuts." *The Hill*, October 23, 2011. <http://thehill.com/news-by-subject/defense-homeland-security/189247-lawmakers-push-report-highlighting-11t-in-defense-spending-waste-fraud>.
- Board of Governors of the Federal Reserve System. "Why Did the Federal Reserve Lend to Banks and Other Financial Institutions During the Financial Crisis?" <http://www.federalreserve.gov/faqs/why-did-the-Federal-Reserve-lend-to-banks-and-other-financial-institutions-during-the-financial-crisis.htm>.
- Boehm, Christopher. *Moral Origins: The Evolution of Virtue, Altruism, and Shame*. New York: Basic Books, 2012.
- Bowles, Samuel, and Herbert Gintis. *A Cooperative Species: Human Reciprocity and Its Evolution*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2011.
- Boyle, Douglas M., Brian W. Carpenter, and Dana Hermanson. "CEOs, CFOs, and Accounting Fraud." Kennesaw State University Digital Commons@Kennesaw State University, Faculty Publications, January 2012. <http://digitalcommons.kennesaw.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3752&context=facpubs>.
- Bryan, Wm. S., and Robert Rose. *A History of the Pioneer Families of Missouri*. St. Louis: Brand & Co., 1876.
- Calloway, Colin G.. "Neither White nor Red: White Renegades on the American Frontier." *Western Historical Quarterly*, January 1986.
- Ceremony, John C. *Life Among the Apache*. Lincoln: University of Nebraska Press, 1968.
- Coalition Against Insurance Fraud. "By the Numbers: Fraud Statistics."

- <http://www.insurancefraud.org/statistics.htm#.Vgr8wflViko>.
- Colden, Cadwallader. *The History of the Five Indian Nations*. 1727. Reprint, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1958.
- Colla, J., et al. "Depression and Modernization: A Cross-Cultural Study of Women." *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology* 41, no. 4 (April 2006): 271–79.
- Commission on Wartime Contracting in Iraq and Afghanistan. Final Report to Congress, August 2011: *Transforming Wartime Contracting: Controlling Costs, Reducing Risks*. Chapter 3, "Inattention to Contingency Contracting Leads to Massive Waste, Fraud, and Abuse." http://cybercemetry.unt.edu/archive/cwc/20110929214354/http://www.wartimecontracting.gov/docs/CWC_FinalReport-Ch3-lowres.pdf.
- Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission. "Financial Fraud at U.S. Public Companies Often Results in Bankruptcy or Failure, with Immediate Losses for Shareholders and Penalties for Executives." News Release, May 20, 2010. http://www.coso.org/documents/COSO_ReleaseonFraudulentReporting2010PDF_001.pdf.
- "The Cost of the Wall Street–Caused Economic Collapse and the Ongoing Economic Crisis Is More Than \$12.8 Trillion." *Better Markets*, September 15, 2012. https://www.bettermarkets.com/sites/default/files/Cost%20Of%20The%20Crisis_0.pdf.
- Federal Bureau of Investigation. "Financial Crimes Report to the Public, Fiscal Year 2010–2011." <https://www.fbi.gov/stats-services/publications/financial-crimes-report-2010-2011>.
- Federal Bureau of Investigation. "Insurance Fraud." <https://www.fbi.gov/stats-services/publications/insurance-fraud>.
- Federal Reserve Bank of St. Louis. "Overpayments Due to Fraud by Category." https://research.stlouisfed.org/publications/es/12/ES_28_2012-10-05_chart.pdf.
- Fieldhouse, Andrew. "5 Years After the Great Recession, Our Economy Still Far from Recovered." *Huffington Post*, June 26, 2014. http://www.huffingtonpost.com/andrew-fieldhouse/five-years-after-the-grea_b_5530597.html.
- Fuller, David L., B. Ravikumar, and Yuzhe Zhang. "Unemployment Insurance Fraud." Federal Reserve Bank of St. Louis Economic Research. <https://research.stlouisfed.org/publications/economic-synopses/2012/10/05/unemployment-insurance-fraud/>.
- Government Accountability Office. *Financial Regulatory Reform: Financial Crisis Losses and the Potential Impacts of the Dodd-Frank Act*. Report to Congressional Staffers, January 2013. <http://www.gao.gov/assets/660/651322.pdf>.
- Government Accountability Office. "Improper Payments: Inspector General Reporting of Agency Compliance Under the Improper Payments Elimination and Recovery Act." December 9, 2014. <http://www.gao.gov/assets/670/667332.pdf>.
- Hallowell, Irving. "American Indians, White and Black: The Phenomenon of Transculturation." *Current Anthropology* 4, no. 5 (December 1963).
- Heard, J. Norman. *White into Red: Study of the Assimilation of White Persons Captured by Indians*.

- Metuchen, NJ: Scarecrow Press, 1973.
- Hidaka, Brandon. "Depression as a Disease of Modernity." *Journal of Affective Disorders* 140 (2012): 205–14.
- Hunter, John Dunn. *Memoirs of a Captivity Among the Indians of North America*. 1824. Reprint, New York: Schocken, 1973.
- "Improper Payment Amounts. (FY 2004–2013)." *Payment Accuracy*.
["https://paymentaccuracy.gov/tabular-view/improper_payments.](https://paymentaccuracy.gov/tabular-view/improper_payments)
- Insurance Information Institute. "Insurance Fraud." January 2016. <http://www.iii.org/issue-update/insurance-fraud>.
- Kastrup, Marianne. "Cultural Aspects of Depression as a Diagnostic Entity: Historical Perspective." *Medicographia* 33, no. 2 (2011): 119–24.
- Kirmayer, Laurence J., Robert Lemelson, and Mark Barad, eds. *Understanding Trauma: Integrating Biological, Clinical, and Cultural Perspectives*. New York: Cambridge University Press, 2007.
- Krieger, Lawrence S. "What Makes Lawyers Happy." *George Washington Law Review* 83, no. 2 (2015): 554.
- Lee, Richard B., and Irven DeVore, eds. *Man the Hunter*. Chicago: Aldine Publishing, 1968.
- Lehmann, Herman. *Nine Years Among the Indians, 1870–1879: The Story of the Captivity and Life of a Texan Among the Indians*. Albuquerque: University of New Mexico Press, 1993.
- London, Herbert. "The Fraud in Our Entitlement System." *American Spectator*, February 2, 2012. <http://spectator.org/articles/36133/fraud-our-entitlement-system>.
- Luttrell, David, Tyler Atkinson, and Harvey Rosenblum. "Assessing the Costs and Consequences of the 2007–09 Financial Crisis and Its Aftermath." Federal Reserve Bank of Dallas, *Economic Letter* 8, no. 7 (September 2013). <http://www.dallasfed.org/research/ecllett/2013/el1307.cfm>.
- McFadden, Cynthia, and Almin Karamehmedovic. "Medicare Fraud Costs Taxpayers More Than \$60 Billion Each Year." ABC News, March 17, 2010. <http://abcnews.go.com/Nightline/medicare-fraud--costs-taxpayers-60-billion-year/story?id=10126555>.
- "Male Chimpanzees Choose Their Allies Carefully." Springer Select, December 3, 2012. <https://www.springer.com/about+springer/media/springer+select?SGWID=0-11001-6-1397452-0>.
- Matthews, Merrill. "Government Programs Have Become One Big Scammer Fraud Fest." *Forbes*, January 13, 2014. <http://www.forbes.com/sites/merrillmatthews/2014/01/13/government-programs-have-become-one-big-scammer-fraud-fest/>.
- Morelli, Gilda A., et al. "Cultural Variation in Infants' Sleeping Arrangements: Questions of Independence." *Developmental Psychology* 28, no. 4, (1992): 604–13.
- Muller, Martin N., and John C. Mitani. "Conflict and Cooperation in Wild Chimpanzees." *Advances in the Study of Behavior* 35 (2005): 275–331. http://tuvalu.santafe.edu/~bowles/Dominance/Papers/muller_mitani.pdf.

Owens, Judith A. "Sleep in Children: Cross-Cultural Perspectives." *Sleep and Biological Rhythms* 2, no. 3 (October 2004): 165–73.

Paine, Thomas. *Common Sense* (1776).

Parkman, Francis. *The Conspiracy of Pontiac and the Indian War After the Conquest of Canada*. Boston: Little, Brown, 1899.

Pennisi, Elizabeth. "These Animals Stick Up for Social Justice." *Slate*, May 22, 2014. http://www.slate.com/blogs/wild_things/2014/05/22/animal_social_justice_equality_in_bonobos_chimps_monkeys_lions_baboons.html.

Porter, Eduardo. "Recession's True Cost Is Still Being Tallied." *New York Times*, January 21, 2014. http://www.nytimes.com/2014/01/22/business/economy/the-cost-of-the-financial-crisis-is-still-being-tallied.html?_r=0.

Riedl, Katrin, et al. "No Third-Party Punishment in Chimpanzees." *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 109, no. 37 (September 2011): 14824–29. <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3443148/>.

Safina, Carl. *Beyond Words: What Animals Think and Feel*. New York: Henry Holt, 2015.

Schnurer, Eric. "Just How Wrong Is Conventional Wisdom About Government Fraud?" *Atlantic*, August 15, 2013. <http://www.theatlantic.com/politics/archive/2013/08/just-how-wrong-is-conventional-wisdom-about-government-fraud/278690/>.

Seaver, James Everett. *A Narrative of the Life of Mrs. Mary Jemison*. New York: American Scenic & Historic Preservation Society, 1918.

Smith, Harriet J. *Parenting for Primates*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2005.

Smith, William. *Historical Account of Bouquet's Expedition Against the Ohio Indians in 1764*. 1765. Reprint, Carlisle, MA: Applewood Books, 2010.

"Table 1A — Criminal Convictions." http://www.sanders.senate.gov/imo/media/doc/102011_Combined_DOD_Fraud_Tables.pdf.

United States Department of Labor. "Unemployment Insurance (UI) Improper Payments." <http://www.dol.gov/dol/maps/statelist.htm>.

"Welfare Fraud." *Federal Safety Net*. <http://federalstafetynet.com/welfare-fraud.html>.

Zaki, Jamil, and Jason P. Mitchell. "Intuitive Prosociality." *Current Directions in Psychological Science* 22, no. 6 (December 2013): 466–70.

Zarembo, Alan. "As Disability Awards Grow, So Do Concerns with Veracity of PTSD Claims." *Los Angeles Times*, August 3, 2014.

Zarembo, Alan. "VA Overpaid \$230 Million in Disability Claims." *Los Angeles Times*, July 14, 2014.

Війна перетворює тебе на тварину

- Beach, H. D., and R. A. Lucas. *Individual and Group Behavior in a Coal Mine Disaster*. Washington, DC: National Academy of Sciences/National Research Council, 1960.
- Becker, Selwyn W., and Alice H. Eagly. "The Heroism of Women and Men." *American Psychologist* 59, no. 3 (April 2004): 163–78.
- Burnstein, Eugene, Christian Crandall, and Shinobu Kitayama. "Some Neo-Darwinian Rules for Altruism: Weighing Cues for Inclusive Fitness as a Function of the Biological Importance of the Decision." *Journal of Personality and Social Psychology* 67, no. 5 (1994): 773–89.
- Costa, Paul Jr., Antonio Terracciano, and Robert R. McCrae. "Gender Differences in Personality Traits Across Cultures: Robust and Surprising Findings." *Journal of Personality and Social Psychology* 81, no. 2 (2001): 322–31.
- Dunsworth, F. A. "Springhill Disaster (Psychological Findings in the Surviving Miners)." *Nova Scotia Medical Bulletin* 37 (1958): 111–14.
- Field, Geoffrey. "Nights Underground in Darkest London: The Blitz, 1940–1941." *International Labor and Working-Class History* 62 (October 2002): 11–49.
- Fritz, Charles. *Disasters and Mental Health: Therapeutic Principles Drawn from Disaster Studies*. Disaster Research Center, University of Delaware, 1996.
- Haidt, Jonathan. "The New Synthesis in Moral Psychology." *Science* 316 (May 2007).
- Harrison, Tom. *Living Through the Blitz*. London: Faber & Faber, 2010.
- Hourani, L., et al. "A Population-Based Survey of Loss and Psychological Distress During War." *Social Sciences Medicine* 23, no. 3 (1986): 269–75.
- Johnson, Ronald. "Attributes of Carnegie Medalists Performing Acts of Heroism and of the Recipients of These Acts." *Ethology and Sociobiology* 17 (1996): 355–62.
- Jones, Jon, and Rémy Ourdan, eds. *Bosnia, 1992–1995*. Printed in Bosnia and Herzegovina, 2015.
- Lay, Clarry, Marlen Allen, and April Kassirer. "The Responsive Bystander in Emergencies: Some Preliminary Data." *Canadian Psychologist* 15, no. 3 (July 1974): 220–27.
- Levine, Joshua. *Forgotten Voices of the Blitz and the Battle for Britain*. London: Ebury Press, 2006.
- Lyons, H. A. "Civil Violence: The Psychological Aspects." *Journal of Psychosomatic Research* 23 (1979): 373–93.
- Lyons, H. A.. "Depressive Illness and Aggression in Belfast." *British Medical Journal* 1 (1972): 342–44.
- Mestrovic, S., and B. Glassner. "A Durkheimian Hypothesis on Stress." *Social Sciences Medicine* 17, no.

18 (1983): 1315–27.

Oliver-Smith, Anthony, and Susanna M. Hoffman, eds. *The Angry Earth: Disaster in Anthropological Perspective*. New York: Routledge, 1999.

Terkel, Studs. *The Good War*. New York: Ballantine, 1985.

Von Dawans, Bernadette, et al. “The Social Dimension of Stress Reactivity: Acute Stress Increases Prosocial Behavior in Humans.” *Psychological Science* 23, no. 6 (June 2012): 651–60.

Wrangham, Richard W., and Michael L. Wilson. “Collective Violence: Comparisons Between Youths and Chimpanzees.” *Annals of the New York Academy of Sciences* 1036 (2004): 233–56.

Wrangham, Richard W., Michael L. Wilson, and Martin N. Miller. “Comparative Rates of Violence in Chimpanzees and Humans.” *Primates* 47 (2006): 14–26.

Я прокидаюся у болісній безпеці

Ahern, J., and S. Galea. “Social Context and Depression After a Disaster: The Role of Income Inequality.” *Journal of Epidemiology and Community Health* 60, no. 9 (2006): 766–70.

American Psychiatric Association. “Posttraumatic Stress Disorder.” 2013. <http://www.dsm5.org/Documents/PTSD%20Fact%20Sheet.pdf>.

Axelrod, S. R., et al. “Symptoms of Posttraumatic Stress Disorder and Borderline Personality Disorder in Veterans of Operation Desert Storm.” *American Journal of Psychiatry* 162 (2005): 270–75.

Barglow, Peter. “We Can’t Treat Soldiers’ PTSD Without a Better Diagnosis.” *Skeptical Inquirer* 36, no. 3 (May/June 2012). http://www.csicop.org/si/show/we_cant_treat_soldiers_ptsd_without_a_better_diagnosis/.

Betancourt, Theresa S., et al. “Past Horrors, Present Struggles: The Role of Stigma in the Association Between War Experiences and Psychosocial Adjustment Among Former Child Soldiers in Sierra Leone.” *Social Science and Medicine* 70 (2010): 17–26.

———. “Post-traumatic Stress Symptoms Among Former Child Soldiers in Sierra Leone.” *British Journal of Psychiatry* 203 (2013): 196–202.

Bilmes, Linda J. *The Financial Legacy of Iraq and Afghanistan: How Wartime Spending Decisions Will Constrain Future National Security Budgets*. Faculty Research Working Paper Series, Harvard Kennedy School, March 2013.

Blosnich, J. R., et al. “Disparities in Adverse Childhood Experiences Among Individuals with a History of Military Service.” *Journal of the American Medical Association Psychiatry* 71, no. 9 (2014): 1041–48.

Breslau, N., et al. “Vulnerability to Assaultive Violence: Further Specification of the Sex Difference in Post-traumatic Stress Disorder.” *Psychological Medicine* 29 (1999): 813–21.

- Bryan, Craig J., et al. "Suicide Attempts Before Joining the Military Increase Risk for Suicide Attempts and Severity of Suicidal Ideation Among Military Personnel and Veterans." *Comprehensive Psychiatry* 55, no. 3 (2013): 534–41. <http://www.apa.org/news/press/releases/2014/08/military--suicide-attempts.pdf>.
- Buwalda, B., et al. "Long-Term Effects of Social Stress on Brain and Behavior: A Focus on Hippocampal Functioning." *Neuroscience and Biobehavioral Reviews* 29 (2005): 83–97.
- Cantor, Chris. *Evolution and Posttraumatic Stress: Disorders of Vigilance and Defence*. London: Routledge, 2005.
- Chappelle, Wayne, et al. "Suicide Among Soldiers: A Review of Psychosocial Risk and Protective Factors." *Psychiatry* 76, no. 2 (Summer 2013): 97–125. <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0887618514000656>.
- Congressional Budget Office. *The Veterans Health Administration's Treatment of PTSD and Traumatic Brain Injury Among Recent Combat Veterans*. February 9, 2012. http://www.cbo.gov/sites/default/files/02-09-PTSD_0.pdf.
- Crombach, A., and T. Elbert. "The Benefits of Aggressive Traits: A Study with Current and Former Street Children in Burundi." *Child Abuse and Neglect* 38, no. 6 (June 2014): 1041–50.
- De Dreu, C. K. W., et al. "The Neuropeptide Oxytocin Regulates Parochial Altruism in Intergroup Conflict Among Humans." *Science* 328, no. 5984 (June 2010).
- Finley, Erin P. "Empowering Veterans with PTSD in the Recovery Era: Advancing Dialogue and Integrating Services." *Annals of Anthropological Practice* 37, no. 2 (November 2013): 75–91.
- Fischer, Hannah. *U.S. Military Casualty Statistics: Operation New Dawn, Operation Iraqi Freedom, and Operation Enduring Freedom*. Congressional Research Service, February 5, 2013. <http://journalistsresource.org/wp-content/uploads/2013/02/RS22452.pdf>.
- Friedman, Matthew J. "History of PTSD in Veterans: Civil War to DSM-5." US Department of Veterans Affairs. <http://www.ptsd.va.gov/public/PTSD-overview/basics/history-of-ptsd-vets.asp>.
- Gal, Reuven. "Unit Morale: From a Theoretical Puzzle to an Empirical Illustration — An Israeli Example." *Journal of Applied Social Psychology* 16, no. 6 (1986): 549–64.
- Gone, Joseph P., et al. "On the Wisdom of Considering Culture and Context in Psychopathology." In *Contemporary Directions in Psychopathology: Scientific Foundations of the DSM-V and ICD-11*, edited by Theodore Millon, Robert F. Krueger, and Erik Simonsen. New York: Guilford Press, 2010.
- Gore, T. Allen. "Posttraumatic Stress Disorder Clinical Presentation." *Medscape*. <http://emedicine.medscape.com/article/288154-clinical>.
- Green, B. L., et al. "Risk Factors for PTSD and Other Diagnoses in a General Sample of Vietnam Veterans." *American Journal of Psychiatry* 147 (June 1990): 729–33.
- Hanwella, R., and V. de Silva. "Mental Health of Special Forces Personnel Deployed in Battle." *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology* 47 (2012): 1343–51.

- Helmus, Todd C., and Russell W. Glenn. *Steeling the Mind: Combat Stress Reactions and Their Implications for Urban Warfare*. Santa Monica, CA: RAND Corporation, 2005.
- Hirshon, J. M., et al. "Psychological and Readjustment Problems Associated with Emergency Evacuations of Peace Corps Volunteers." *Journal of Travel Medicine* 4, no. 3 (September 1997): 128–31.
- Institute of Medicine of the National Academies. *Treatment for Posttraumatic Stress Disorder in Military and Veteran Populations: Initial Assessment*. Washington, DC: National Academies Press, 2012.
- Jones, Franklin D., et al., eds. *War Psychiatry*. Army Medical Department Center and School, US Army Health Readiness Center of Excellence, 1995.
- Kimhi, S. "Levels of Resilience: Associations Among Individual, Community, and National Resilience." *Journal of Health Psychology* 21, no. 2 (2016): 164–70.
- Kimhi, S., and Y. Eshel. "Individual and Public Resilience and Coping with Long-Term Outcomes of War." *Journal of Applied Biobehavioral Research* 14 (2009): 70–89.
- Kimhi, S., M. Goroshit, and Y. Eshel. "Demographic Variables as Antecedents of Israeli Community and National Resilience." *Journal of Community Psychology* 41, no. 5 (2013): 631–43.
- Kinney, Wayne. "Comparing PTSD Among Returning War Veterans." *Journal of Military and Veterans' Health* 20, no. 3 (August 2013). <http://jmvh.org/article/comparing-ptsd-among--returning-war-veterans/>.
- Kohrt, B. A., et al. "Comparison of Mental Health Between Former Child Soldiers and Children Never Conscripted by Armed Groups in Nepal." *Journal of the American Medical Association* 300, no. 6 (August 2008).
- Kohrt, B. A. "Designing Mental Health Interventions Informed by Child Development and Human Biology Theory." *American Journal of Human Biology* 27 (2015): 27–40.
- Lee, Michelle Ye Hee. "The Missing Context Behind the Widely Cited Statistic That There Are 22 Veteran Suicides a Day." *Washington Post*, February 4, 2015.
- Levav, I., H. Greenfeld, and E. Baruch. "Psychiatric Combat Reactions During the Yom Kippur War." *American Journal of Psychiatry* 136, no. 5 (1979).
- Litz, Brett T., and William E. Schlenger. "PTSD in Service Members and New Veterans of the Iraq and Afghanistan War: A Bibliography and Critique." *PTSD Research Quarterly* 20, no. 1 (Winter 2009). <http://www.ptsd.va.gov/professional/newsletters/research-quarterly/V20N1.pdf>.
- McCall, George J., and Patricia A. Resick. "A Pilot Study of PTSD Symptoms Among Kalahari Bushmen." *Journal of Traumatic Stress* 16, no. 5 (October 2003).
- McNally, Richard J., and Christopher B. Freuh. "Why Are Iraq and Afghanistan War Veterans Seeking PTSD Disability Compensation at Unprecedented Rates?" *Journal of Anxiety Disorders* 27 (2013): 520–26.

- Marlowe, David H. *Cohesion, Anticipated Breakdown, and Endurance in Battle: Considerations for Severe and High Intensity Combat*. Unpublished manuscript, Washington, DC: Walter Reed Army Institute of Research, 1979.
- Marlowe, David H. *The Psychological and Psychosocial Consequences of Combat and Deployment with Special Emphasis on the Gulf War*. Santa Monica, CA: RAND Corporation, 2001.
- Medical Surveillance Monthly Report* 20, no. 3 (March 2013). https://www.afhsc.mil/documents/pubs/msmrs/2013/v20_n03.pdf.
- Morley, Christopher A., and Brandon A. Kohrt. "Impact of Peer Support on PTSD, Hope, and Functional Impairment." *Journal of Aggression, Maltreatment and Trauma* 22 (2013): 714–34.
- National Center for Veterans Analysis and Statistics. "Trends in the Geographic Distribution of VA Expenditures (GDX): FY2000 to FY2009." http://www.va.gov/vetdata/docs/QuickFacts/Expenditures_quickfacts.pdf.
- Nock, Matthew K., et al. "Cross-National Analysis of the Associations Among Mental Disorders and Suicidal Behavior: Findings from the WHO World Mental Health Surveys." *PLoS Medicine* 6, no. 8 (2009); 6: e1000123.
- Nock, Matthew K.. "Suicide Among Soldiers: A Review of Psychosocial Risk and Protective Factors." *Psychiatry* 76, no. 2 (2013): 97–125. <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4060831/>.
- Norris, F. H., et al. "Community Resilience as a Metaphor, Theory, Set of Capacities, and Strategy for Disaster Readiness." *American Journal of Community Psychology* 41, no. 1–2 (2008): 127–50.
- Otto, Jean L., and Bryant J. Webber. "Mental Health Diagnoses and Counseling Among Pilots of Remotely Piloted Aircraft in the United States Air Force." *Medical Surveillance Monthly Report* 20, no. 3 (March 2013).
- Philipps, Dave. "Study Finds No Link Between Military Suicide Rate and Deployments." *New York Times*, April 1, 2015.
- Pietrzak, R. H., et al. "Psychosocial Buffers of Stress, Depressive Symptoms, and Psychosocial Difficulties in Veterans of Operation Enduring Freedom and Iraqi Freedom." *Journal of Affective Disorders* 120 (2010): 188–92.
- Powers, M. B., et al. "A Meta-analytic Review of Prolonged Exposure for Posttraumatic Stress Disorder." *Clinical Psychology Review* 30 (2010): 635–41.
- Shah, Sabir. "US Wars in Afghanistan, Iraq to Cost \$6 Trillion." *Global Research News*, February 12, 2014. <http://www.globalresearch.ca/us-wars-in-afghanistan-iraq-to-cost-6-trillion/5350789>.
- Tanielian, Terri, and Lisa H. Jaycox, eds. *Invisible Wounds of War: Psychological and Cognitive Injuries, Their Consequences, and Services to Assist Recovery*. Santa Monica, CA: RAND Corporation, 2008. http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monographs/2008/RAND_MG720.sum.pdf.
- Thompson, Mark. "They Don't Seem to Get Better..." *Time*, February 23, 2012. <http://nation.time.com/2012/02/23/they-dont-seem-to-get-better/>.

Toll, W. A., et al. "Promoting Mental Health and Psychosocial Well-Being in Children Affected by Political Violence." In *Handbook of Resilience in Children of War*, edited by Chandi Fernando and Michel Ferrari. New York: Springer, 2013.

Vedantam, Shankar. "VA Benefits System for PTSD Victims Is Criticized." *Washington Post*, May 9, 2007. <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2007/05/08/AR2007050801746.html>.

"Veteran Statistics: PTSD, Depression, TBI, Suicide." *Veterans and PTSD*. <http://www.veteransandptsd.com/PTSD-statistics.html>.

Yehuda, R., et al. "Predicting the Development of Posttraumatic Stress Disorder from Acute Response to a Traumatic Event." *Biological Psychiatry* 44 (1998): 1305–13.

Zarembo, Alan. "As Disability Awards Grow, So Do Concerns with Veracity of PTSD Claims." *Los Angeles Times*, August 3, 2014.

Zarembo, Alan. "Detailed Study Confirms High Suicide Rate Among Recent Veterans." *Los Angeles Times*, January 14, 2015.

Zarembo, Alan. "A Misunderstood Statistic: 22 Military Veteran Suicides a Day." *Los Angeles Times*, December 20, 2013.

Дзвінок додому з Марса

American Foundation for Suicide Prevention. "Facts and Figures." <https://www.afsp.org/understanding-suicide/facts-and-figures>.

Andriotis, Annamaria, Laura Kusisto, and Joe Light. "After Foreclosures, Home Buyers Are Back." *Wall Street Journal*, April 8, 2015. <http://www.wsj.com/articles/after-foreclosures-home-buyers-are-back-1428538655>.

Apuzzo, Matt, and Ben Protes. "Justice Department Sets Sights on Wall Street Executives." *New York Times*, September 9, 2015. <http://www.nytimes.com/2015/09/10/us/politics/new-justice-dept-rules-aimed-at-prosecuting-corporate-executives.html>.

Breslow, Jason M. "Were Bankers Jailed in Past Financial Crises?" *Frontline*, January 22, 2013. <http://www.pbs.org/wgbh/frontline/article/were-bankers-jailed-in-past-financial-crises/>.

Bureau of Labor Statistics. "Labor Force Statistics from the Current Population Survey." http://data.bls.gov/pdq/SurveyOutputServlet?request_action=wh&graph_name=LN_cpsbref3.

Centers for Disease Control and Prevention. "CDC Study Finds Suicide Rates Rise and Fall with Economy." April 14, 2011. http://www.cdc.gov/media/releases/2011/p0414_suiciderates.html.

CIA *World Factbook*. "Country Comparison: Population Below Poverty Line." <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2046rank.html>.

- Dvorak, Phred. "Poor Year Doesn't Stop CEO Bonuses." *Wall Street Journal*, March 18, 2009. <http://www.wsj.com/articles/SB123698866439126029>.
- Eaglesham, Jean. "Missing: Stats on Crisis Convictions." *Wall Street Journal*, May 13, 2012. <http://www.wsj.com/articles/SB10001424052702303505504577401911741048088>.
- Eisinger, Jesse. "Why Only One Top Banker Went to Jail for the Financial Crisis." *New York Times Magazine*, April 30, 2014. http://www.nytimes.com/2014/05/04/magazine/only-one-top-banker-jail-financial-crisis.html?_r=0.
- Finklea, Kristin M. *Economic Downturns and Crime*. Congressional Research Service, December 19, 2011. <https://www.fas.org/sgp/crs/misc/R40726.pdf>.
- Follman, Mark, et al. "US Mass Shootings, 1982–2015: Data from *Mother Jones*' Investigation." *Mother Jones*, December 28, 2012. <http://www.motherjones.com/politics/2012/12/mass-shootings-mother-jones-full-data>.
- Gongloff, Mark. "Banks Repaid Fed Bailout with Other Fed Money: Government Report." *Huffington Post*, March 9, 2012. http://www.huffingtonpost.com/2012/03/09/bank-tarp_n_1335006.html.
- Goodman, Christopher J., and Steven M. Mance. "Employment Loss and the 2007–9 Recession: An Overview." *Monthly Labor Review*, April 2011. <http://www.bls.gov/mlr/2011/04/art1full.pdf>.
- Greenwald, Glenn. "The Real Story of How 'Untouchable' Wall Street Execs Avoided Prosecution." *Business Insider*, January 23, 2013. <http://www.businessinsider.com/why-wall-street-execs-werent-prosecuted-2013-1>.
- Grinnell, G. B. "The Cheyenne Medicine Lodge." *American Anthropologist*, New Series, 16, no. 2 (1914): 245–56.
- Holland, Joshua. "Hundreds of Wall Street Execs Went to Prison During the Last Fraud-Fueled Bank Crisis." *Moyers & Company*, September 17, 2013. <http://billmoyers.com/2013/09/17/hundreds-of-wall-street-execs-went-to-prison-during-the-last-fraud-fueled-bank-crisis/>.
- "Home Foreclosure Rates Are Comparable to the Great Depression." *Washington's Blog*, May 7, 2013. <http://www.washingtonsblog.com/2013/05/have-more-people-lost-their-homes-than-during-the-great-depression.html>.
- Kiel, Paul, and Dan Nguyen. "The State of the Bailout." *ProPublica*. <https://projects.propublica.org/bailout/>.
- Leonhardt, David, and Kevin Quealy. "The American Middle Class Is No Longer the World's Richest." *The Upshot*, *New York Times*, April 22, 2014. <http://www.nytimes.com/2014/04/23/upshot/the-american-middle-class-is-no-longer-the-worlds-richest.html?rref=upshot>.
- Llanos, Miguel. "Crime in Decline, but Why? Low Inflation Among Theories." *Crime & Courts*, NBC News, September 20, 2011. http://www.nbcnews.com/id/44578241/ns/us_news-crime

[_and_courts/t/crime-decline-why-low-inflation -among- theories/#.Vog0L_krLIU](#).

- Newman, K. S., et al. *Rampage: The Social Roots of School Shootings*. New York: Basic Books, 2004.
- “9 Wall Street Execs Who Cashed In on the Crisis.” *Mother Jones*, January/February 2010. <http://www.motherjones.com/politics/2010/01/wall-street-bailout-executive-compensation>.
- O’Neill, T. D. “ ‘Coming Home’ Among Northern Plains Vietnam Veterans: Psychological Transformations in Pragmatic Perspective.” *Ethos* 27, no. 4 (2000): 441–65.
- Reeves, Aaron, Martin McKee, and David Stuckler. “Economic Suicides in the Great Recession in Europe and North America.” *British Journal of Psychiatry* 205, no. 3 (September 2014): 246–47. <http://bjp.rcpsych.org/content/205/3/246>.
- Savage, Charlie, and Andrew W. Lehren. “Can Bowe Bergdahl Be Tied to 6 Lost Lives? Facts Are Murky.” *New York Times*, June 3, 2014. <http://www.nytimes.com/2014/06/04/world/middleeast/can-gi-be-tied-to-6-lost-lives-facts-are-murky.html>.
- Story, Louise, and Eric Dash. “Bankers Reaped Lavish Bonuses During Bailouts.” *New York Times*, July 30, 2009. <http://www.nytimes.com/2009/07/31/business/31pay.html>.
- Tapper, Jake. “How Did 6 Die After Bowe Bergdahl’s Disappearance?” CNN, June 9, 2014. <http://www.cnn.com/2014/06/08/us/bergdahl-search-soldiers/>.
- Thompson, Derek. “Why Did Crime Fall During the Great Recession?” *Atlantic*, May 31, 2011. <http://www.theatlantic.com/business/archive/2011/05/why-did-crime-fall-during-the-great-recession/239696/>.
- Thompson, Mark. “The 6 U.S. Soldiers Who Died Searching for Bowe Bergdahl.” *Time*, June 2, 2014. <http://time.com/2809352/bowe-bergdahl-deserter-army-taliban/>.
- Uggen, Chris, and Suzy McElrath. “Six Social Sources of the U.S. Crime Drop.” *The Society Pages*, February 4, 2013. <http://thesocietypages.org/papers/crime-drop/>.
- “Unemployment and Job Insecurity Linked to Increased Risk of Suicide.” *PubMed Health*, February 11, 2015. <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmedhealth/behindtheheadlines/news/2015-02-11-unemployment-and-job-insecurity-linked-to-increased-risk-of-suicide/>.
- United States Census Bureau. “Poverty: 2014 Highlights.” <https://www.census.gov/hhes/www/poverty/about/overview/>.
- “US & Allied Killed.” *Costs of War*, Watson Institute, Brown University. <http://watson.brown.edu/costsofwar/costs/human/military/killed>.
- Wilson, John P., and Catherine So-kum Tang, eds. *Cross-Cultural Assessment of Psychological Trauma and PTSD*. New York: Springer, 2010.
- Worstall, Tim. “The True US Poverty Rate Is 4.5%, Not 14.5%.” *Forbes*, March 15, 2015. <http://www.forbes.com/sites/timworstall/2015/03/15/the-true-us-poverty-rate-is-4-5-not-14-5-2/>.

Про автора

Себастьян Юнгер є автором книжок War («Війна»), The Perfect Storm («Ідеальний шторм»), Fire («Вогонь»), A Death in Belmont («Смерть у Белмонті») і Freedom («Свобода») — бестселерів за версією New York Times. Разом із Тімом Гетерінгтоном він зняв документальний фільм Restrepo («Рестрепо»), який отримав Приз гранд журі фестивалю незалежного кіно в Санденс та був номінований на «Оскар» у 2011 році. Його наступними режисерськими роботами були стрічки Which Way Is the Front Line From Here? («Звідки йде лінія фронту?»), Korengal («Коренгал») і The Last Patrol («Останній патруль»). Він є одним із редакторів журналу Vanity Fair, був відзначений премією National Magazine Award і премією SAIS Novartis за журналістику. Мешкає у Нью-Йорку.

Примітки

1 Етос — термін античної філософії, що означає характер якої-небудь особи чи об'єкта. — Тут і далі прим. наук. ред.

2 Плейстоцен (від грец. πλειστός — «найбільш» і грец. καινός — «новий») — геологічна епоха четвертинного періоду (антропогену), що почалася приблизно 2 млн років тому і закінчилася приблизно 10 000 років тому.

3 S & P 500 — фондовий індекс, у кошик якого включено акції 500 обраних публічних акціонерних компаній, що торгуються на фондових біржах США і мають найбільшу капіталізацію.

4 Скінвокер — англ. skinwalker, «той, що ходить у шкірі».

5 Гра з нульовою сумою — термін з теорії ігор; модель взаємодії, у якій одержати перевагу можна лише за рахунок втрат інших.

ПОЛЯ БИТВ

Боротьба за захист вільного світу

Герберт Макмастер

[Купити книжку](#)

Про книжку

«Хочеш миру — готуйся до війни». Ні, це сказав не Герберт Макмастер: цим словам уже 15 століть. Але американський генерал-лейтенант і радник президента з нацбезпеки добре знає уроки історії і як зробити так, щоб вони не повторилися.

У книжці він висловлює щире підтримку українцям, детально аналізує «російську війну нового покоління», експансіоністську політику Китаю, проксі-війни Ірану, ситуацію на Близькому Сході, в Афганістані та Східній Азії. Також він відверто говорить про помилки НАТО і США протягом останніх десятиліть. А ще — як подолати проблеми світової безпеки, захистити свободу і приборкати тиранію.

Для кого видання

Для всіх, кого хвилює доля світу, національна безпека та уроки минулого. Усі читачі знайдуть відповіді, чому ми живемо в тих реаліях, що зараз є, історики побачать залаштунки ключових угод і рішень, військові — помилки минулого, на яких варто вчитися.

Чому ця книжка

Це мемуари одного з найавторитетніших американських генералів. Щоб пояснити витoki сучасних протистоянь, автор робить важливі екскурси в історію, завдяки досвіду радника президента США з нацбезпеки показує закулісся міжнародних перемовин найвищого рівня.

Про автора

Герберт Макмастер — генерал-лейтенант сухопутних військ Збройних сил США (у відставці). Радник з національної безпеки президента США Дональда Трампа у 2017–2018 роках. Має 34 роки військового стажу. Удостоєний Срібної зірки, однієї з найвищих бойових нагород США.

КРАЇНА ПОТРЕБУЄ РЕФОРМАЦІЇ

Спільнота української Реформації та «Наш Формат» об'єднують відповідальний бізнес і свідомих громадян задля перетворення України на європейську державу.

З 2020 року спільно реалізовуємо проєкт «Військо Читає», що має на меті забезпечити військовослужбовців актуальною, якісною, сучасною світоглядною літературою та популяризувати читання як вид дозвілля в Українському Війську. В рамках проєкту з 2020 року передали понад 40 000 книжок для формування бібліотек військових навчальних закладів, госпіталів, військових частин.

З початку повномасштабної війни друкуємо та **передаємо безкоштовно для потреб українського війська** важливі книги, які, на нашу думку, допоможуть зберегти тисячі життів і стануть важливим кроком у здобутті перемоги.

«Наш Формат» — це команда, яка буде майбутнє разом із мільйонами тих, кому не байдужа Українська Держава. Ми, як ніхто, розуміємо, що книжки — це зброя. Разом переможемо!

Популярне видання

ЮНГЕР Себастьян

ПЛЕМ'Я

Про повернення з війни і належність до спільноти

Керівник проекту *Федір Левчук*
Координаторка проекту *Ірина Григоренко*
Літературний редактор *Іван Андрусяк*
Науковий редактор *Федір Левчук*
Коректорка *Алла Кравченко*
Технічна редакторка *Галина Харук-Бачуро*
Верстальник *Андрій Гончарук*
Обкладинку адаптував *Орест Підлісецький*
Художня редакторка *Ольга Старостіна*

Дякуємо за допомогу в підготовці видання *Олегові Гуковському*

Видавець: ТОВ «НФ»
Свідоцтво ДК № 4722 від 19.05.2014
Висновок Держ. сан.-епідем. експертизи № 05.03.02.-04/51017 від 16.11.2015
«Пров. Алли Горської, 5, м. Київ, Україна, 01032
☎(044) 222-53-49 ✉pub@nashformat.ua

Залишайте відгуки й отримуйте знижки на купівлю нових книжок

Знайшли помилку? Маєте інші зауваження чи слова вдячності?

[Напишіть нам.](#)

Хочете прочитати враження інших про книжку чи поділитися своїм?

[Долучайтесь!](#)

НАШ
формат

ПЛЕМ'Я

Про повернення з війни
і належність до спільноти

СЕБАСТЬЯН ЮНГЕР

Зі спеціальною передмовою автора до українського видання

Перекладачка Ольга Корнюшина

